

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**FARSDİLLİ SUFİ ƏDƏBİYYATININ FORMALAŞMASI
VƏ İNKİŞAFI (X-XIII ƏSRLƏR)**

İxtisas: 5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aygün Əjdər qızı Əlizadə**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mehdi Davud oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Rafael Baba oğlu Hüseynov

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Teymur Həşim oğlu Kərimli

Filologiya elmləri doktoru, professor
Qaley Əli oğlu Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 – Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Nüşabə Həmid qızı Araslı

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bəşər tarixində insanların mənəvi kamilliyə qovuşmaq sahəsində qazandığı ən mühüm nailiyyətlərdən biri sufi ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyat o qədər zəngin və çoxşaxəlidir ki, onun haqqında cildlərlə kitablar yazılsa da, yenə kifayət etməz. “Rəbbini tanımaq üçün özünü tanımağa” cəhd edən insan daim çalışır ki, həqiqətə qovuşa bilsin. Lakin yaşadığımız dünyada həqiqəti tapmaq o qədər də asan iş deyildir. Ona görə də sufilerin, ariflərin həqiqət axtarışında özünəməxsus yolları vardır ki, bu yollar nəzəri və təcürbi olmaqla iki hissəyə bölünə bilər. İrfan ədəbiyyatının özü də bu bölgü əsasında qruplaşdırılır. Kamala çatmaq uğrunda çalışan insanın daxili dünyası heç bir çərçivəyə sığmadığı kimi irfan ədəbiyyatının sərhədləri də qeyri-məhdududur.

Bu dissertasiya işi həm də ona görə çox aktual mövzudur ki, geniş coğrafi məkanı əhatə edən farsdilli sufi ədəbiyyatında Əbu Abdullah Bakuyi (948-1037), Əbu Əli Sina Həmədəni (980-1037), Şəhabəddin Söhrəvərdi (1155-1191), Eynulquzat Həmədəni (1098-1131) və onlarla dühanın yaradıcılığı Xacə Abdullah Ənsari (1006-1088), Sənayi Qəznəvi (1080-1131), Fəridəddin Əttar (1145-1221), Cəlaləddin Rumi (1207-1273) kimi müəlliflərin əsərlərinə təsir baxımından araşdırılmış və onların farsdilli sufi ədəbiyyatına bəxş etdikləri misilsiz töhfələr həm ayrılıqda, həm də kompleks şəkildə incələnməmişdir. Əbu Əli Sinanın “Eyniyyə” qəsidəsinin təsiri ilə yazılmış yeddi müəllifin əsərinin müqayisə olunaraq aralarındakı oxşarlıqlar və fərqliliklərin üzə çıxarılması farsdilli sufi ədəbiyyatının genişliyini bir daha sübuta yetirir. Həmin müəlliflər Əbu Əli Sina (“Risaleyi-teyr”), Əhməd Qəzali (“Risalətüt-teyr”), Əfzələddin Xaqani (1120-1190) (“Məntiqüt-teyr” – “Quşların söhbəti”), Şəhabəddin Söhrəvərdi (“Səfir-e Simorğ”- (“Simurğun naləsi”), Fəridəddin Əttar (“Məntiqüt-teyr”), Nəcməddin Razi (1177-1247) (“Risalətüt-tüyur”), Əlişir Nəvaidir (1441-1501) (“Lisanüt-teyr”). Qeyd olunan müəlliflərin yalnız bu əsərlərinin müqayisəsindən məlum olur ki, farsdilli sufi ədəbiyyatının sərhədləri çox genişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Şəhabəddin Söhrəvərdi daha çox böyük filosof kimi tanınır. Onun fars və ərəb

dillərində qələmə aldığı sufi nəsr nümunələri demək olar ki, elmi dairələrdə tanınmır. Amma biz bu dissertasiya işində onun yeddi sufi nəsr əsərini müqayisəli şəkildə araşdırmışıq. Həmin əsərlər bunlardır: “Əql-e sorx” (“Qırmızı ağıl”), “Avaz-e pər-e Cəbrəil” (“Cəbrailin qanad səsi”), “Ruzi ba cəmaəti sufiyan” (“Bir gün sufi camaatı ilə”), “Fi haləti tufuliyyə” (“Uşaqlıq halında”), “Səfir-e Simurğ”, “Luğət-e muran” (“Qarışqaların dili”), “Munisul-uşşaq” (“Aşıqlərin munisi”). Bunlardan əlavə, Şəhabəddin Söhrəvərdinin Əbu Əli Sinanın “Risale-yi teyr” (“Quş risaləsi”) əsərini fars dilinə tərcüməsi, İbn Sinanın “Həyy bin Yəqzan” (“Oyağın oğlu canlı”) əsərinin davamı olaraq “Qorbətül-qərbiyyə” (“Qərblinin qürbəti”) əsərlərini yazması və bununla da fars və ərəbdilli sufi ədəbiyyatında öz imzasını qoyması tədqiqatımızda çox ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın aktual cəhətlərindən biri də budur ki, İbn Sinanın “Həyy bin Yəqzan” və həmin əsərin davamı olaraq yazılan Söhrəvərdinin “Qorbətül-qərbiyyə” əsəri sonradan, yəni XIII əsrdə İbn Tüfeyl Əndəlusinin (1105-1185) eyni adlı əsəri, “Həyy bin Yəqzan”ı qələmə almasına və onun vasitəsilə də İbn Sina və Söhrəvərdinin irəli sürdüyü ideyaların Qərbə sirayət etməsinə səbəb olmuşdur. Araşdırılması ayrıca bir tədqiqat işinin mövzu olan bu əsərlərin Qərb ədəbiyyatına təsir nümunələrindən ingilis yazıçıları Daniel Defonun (1660-1731) “Robinzon Kruzo”, Jozef Redyard Kiplinqin (1865-1936) “Cəngəlliklər kitabı: Mauqinin hekayəsi” və Con Ronald Ruel Tolkinin (1892-1973) “Hobbit və ya ora və yenidən geri” əsərlərini göstərmək olar. Farsdilli sufi ədəbiyyatına öz şah əsərlərini daxil edən Əbu Əli Sina və Şəhabəddin Söhrəvərdinin sonrakı Qərb ədəbiyyatına təsirini çox böyük qürur hissi ilə qeyd etmək lazımdır.

Yaxud erkən sufilərdən sayılan Əbu Abdullah Bakuyinin şəxsiyyətinin araşdırılması, onu Əbu Səid Əbülxeyr (967-1049), Əbülhəsən Xərəqani (963-1033), Əbdürrəhman Süləmi (937-1021), Əbülqasim Quşeyri (986-1072) və neçə böyük sufi şeyxinin yetişməsinə təsirinin üzə çıxarılması, onun ilk farsdilli sufi “Divan”ının müəllifi kimi tanıtılması bu işin əhəmiyyət və aktuallığını bir daha səciyyələndirir.

Böyük bir tarixi əhatə edən irfan ədəbiyyatı artıq əsrlərdir ki, istər Şərq, istərsə də Qərb tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir. Bu

sahədə yüzlərlə kitablar yazılmış, geniş araşdırmalar aparılmışdır. Farsdilli sufi ədəbiyyatını ölkəmizdə geniş şəkildə tədqiq edən alim professor Mehdi Kazımovdur¹. Alimin bu sahədə tərcümələri, araşdırmaları və məqalələri farsdilli sufi ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün zəngin mənbədir. Tərcümələrdən Nəcməddin Razinin “Eşq və ağıl”, Məhəmməd bin Münəvvərin (1157-1202) “Əsrarüt-tövhid” (“Tövhidin sirləri”), Nəcməddin Razinin “Mirsadül-ibad” (“Abidlərin yolu”) kimi böyük əsərlərinin fars dilindən rus dilinə tərcüməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Mehdi Kazımovun “Sufi təfəkkür tarixindən” adlı tədqiqat işinin sufi düşüncələrinin izahı baxımından xüsusi rolu vardır. Bulardan əlavə alimin sufi ədəbiyyatı mövzusunda yazdığı onlarla məqaləsi vardır ki, onların mütləsi farsdilli sufi ədəbiyyatının incəliklərini dərk etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər azərbaycanlı alimlərdən R. Hüseynov², N.Araslı³,

¹ Кязимов, М.Д. Из истории суфийской мысли / М. Кязимов. – Баку: Элм. – 2001, – 183 с., «Асрап ат-таухид» Мухаммада бин Мунаввара // – Баку: İran filologiyası məsələri, № 1, – 2010, – s. 183-215; Мухаммад бин Мунаввар. Асрап ат-таухид фи макамат аш-шейх Абу Саид / Перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М.Д. Кязимова. –Баку: Нафта-пресс, – 2010. – 523 с.; Рази, Наджм ад-дин. Мирсад ал-ибад мин ал-мабда ила-л-маад / Перевод с персидского, предисловие, примечания указатели М.Д. Кязимова, – Баку: Нафта-пресс, –2014. – 468 с.; Незримые грани литературного наследия / М. Кязимов. – Баку: Элм, – 2023. – 616 с.

² Üryan, Baba Tahir. Dübeytilər. Fars dilindən tərcümə edəni, ön sözün və aydınlaşdırmaların müəllifi Rafael Hüseynov/ Baba Tahir Üryan. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 112 s.; Hüseynov R. Allah və insan sevgisi Baba Tahirin ədəbi və fəlsəfi irsində// – Bakı: Risalə, – 2017, №13, – s. 5-39

³ Араслы, Н. Низами Гянджеви и турецкая литература/ Н. Араслы. – Баку: Elm və təhsil, – 2021. – 462 s.

M. Məhəmmədi⁴, N.Göyüşov⁵, N.Məmmədli⁶, S. İbrahimov⁷, A. Rüstəmov⁸, İ. İbrahimova⁹ və Ü.Məmmədovanın¹⁰ adlarını çəkmək olar. Rus və Avropa şərqşünaslarından R.A.Nikolson¹¹,

4 Məhəmmədi, M., Əbu Səid Əbülxeyrin “Qırx məqam” risaləsi: [Elektron resurs] /<https://mesiha.blogspot.com/> – Bakı, 22.11.07

URL:<https://mesiha.blogspot.com/2007/11/bu-sid-bul-xeyrin-qırx-mqam-risalsi.html>

Məhəmmədi, M. Əbu Səid Əbül-xeyr, Həllacın həyatı və ölümü. Tədqiqlər və tərcümələr. – Bakı: Nafta-Press, –2004, – s. 163-181

5 Göyüşov, N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası/ N. Göyüşov. – Tehran: Suruş, – 1997. – 386 s.; Quran və irfan işığında (Hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorağında). – Bakı: Bakı İqtisad Universiteti, – 2004. – 288 s., Qurani-Kərim irfan dəyərlərinin əsas qaynağı kimi// – Bakı: Elmi araşdırmalar, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu. –2002, №4, – s.126-133., Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri (yığcam ensiklopedik açqlama)/ – Bakı: Tural-Ə, –2001. – 236 s., Həmədani, Eynəlqüzat. Təhmidat / Tərcümə: Nəşib Göyüşov. – Bakı: Adiloğlu. – 2006. – 248 s.

6 Məmmədli, N. Şeyx Nəcməddin Razinin «Eşq və əql» risaləsi və onun «Məntiqüt-teyr»lə əlaqəsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2003, № 4, – s. 145-149; Şeyx Fəridəddin Əttarın həyat və yaradıcılığı// – Bakı: Filologiya məsələləri. –2003, № 2, – s.33-34., Şeyx Fəridəddin Əttar. Təzkirətül-övlia/ N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, 2011, 796 s.

7 İbrahimov, S. Klassik ədəbiyyatda vəhdəti-vücut / S. İbrahimov. – Bakı: MBM, – 2007. – 148 s.

8 Rüstəmov, A. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında /A. Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 2011. – 593 s., Seçilmiş əsərləri / A. Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 2014, – 655 s.

9 İbrahimova, İ. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Mənəvi-ye mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi / İ.İbrahimova. – Bakı: Nafta-Press, – 2005. – 178 s.

10 Məmmədova, Ü.Z. Eynəlqüzat Miyanəcinin ədəbi-bədii irsi: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis.avtoreferatı./ – Bakı, 2021. – 52 s.

11 مولوی، جلال الدین. مثنوی معنوی بسعی و اهتمام و تصحیح رینولد آلن نیکلسون / مولوی جلال الدین رومی. – تهران: امیر کبیر، – ۱۳۳۶. – ۱۳۳۳ ص. طوسی، سراج ابونصر عبدالله بن علی. اللمع فی التصوف الاسلامی تصحیح و تحشیه رینولد آلن نیکلسون، ترجمه مهدی حجتی / سراج طوسی. – تهران: اساطیر، – ۱۳۸۲. – ۵۰۹ ص. رینولد، آلین نیکلسن. اسلام و تصوف/ آلین نیکلسن رینولد. تهران: مصور، ۱۳۴۱، ۱۶۴ ص.

A.M.Şimmel¹², V.A. Jukovski¹³, Y.E. Bertels¹⁴, E. Braun¹⁵ və başqaları sufi ədəbiyyatı sahəsində çox dəyərli əsərlər yazmışlar.

Farsdilli sufi ədəbiyyatının öyrənilməsində İran alimlərindən Səid Nəfisi¹⁶, Mahmud Müdəbbiri¹⁷, Əbdülvəhhab Qəzvini¹⁸, Bədiüzzaman Foruzanfər¹⁹, Məhəmməd İstilami²⁰, Əbdülhüseyn

۱۲ Şimmel, آن ماری. ابعاد عرفانی اسلام ترجمه و توضیحات عبدالرحیم گواهی / آن ماری شimmel. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، - ۱۳۷۷. - ۷۰۳ ص.

13 аль-Худжвири, Абу-ль-Хасан Али ибн Осман ибн-аба Али аль-Джуляби аль-Газнави. Раскрытие скрытого за завесой. Жуковский, В. А. предисл.: А. Ромаскевич / Абу-ль-Хасан Худжвири. -Ленинград: Государственная Академическая типография -1926. -603 с.

14 Бертельс, Е.Э. Очерк истории персидской литературы / Е. Э. Бертельс. - Ленинград: Ан СССР, -1928. -203 с., Суфизм и суфийская литература. / Е. Э. Бертельс. - Москва: Наука, - 1965. -523 с., История персидско-таджикской литературы / Е. Э. Бертельс. - Москва: Наука, -1960. -555 с.

15 Browne. E.G. Literary History of Persia: [in four volumes] / E. Browne. - London: Curzon press, - 1998. - 2256 p.

۱۶ سخنان منظوم ابو سعید ابو الخير با تصحيح و مقدمه و حواشی و تعليقات سعيد نفیسی / ابو سعید ابو الخير. - تهران: کتابخانه سنایی، - ۱۳۵۰. - ۲۰۰ ص.

۱۷ انصاری، خواجه عبد الله. رباعیات به کوشش محمود مدبری / خواجه عبد الله انصاری. - تهران: زوار، - ۱۳۶۱. - ۱۵۹ ص.

۱۸ نیشابوری، فریدالدین عطار. تذکرة الاولیاء: [دو جلد در یک مجلد] با مقدمه میرزا محمد خان قزوینی / فریدالدین عطار نیشابوری. - تهران: گنجینه، - ۱۳۸۱. - ۶۰۰ ص.

۱۹ فروزانفر، بدیع الزمان. خلاصه مثنوی/ بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: اساطیر، - ۱۳۷۵. - ۲۳۱ ص، سخن و سخنوران/ بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: زوار - ۱۳۸۷- ۷۱۸ ص، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین عطار نیشابوری/ بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، - ۱۳۷۴. - ۵۶۲ ص، قشیری، عبدالکریم بن هوازن. ترجمه رساله قشیری به با تصحیحات بدیع الزمان فروزانفر. چاپ سوم. / بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: علمی فرهنگی، - ۱۳۶۷. - ۸۳۵ ص. مولوی جلال الدین محمد. کتاب فیہ ما فیہ. با تصحیح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر. / بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: امیر کبیر، - ۱۳۳۰، ۳۹۲ ص.

۲۰ نیشابوری، فریدالدین محمد عطار. گزیده تذکرة الاولیاء به کوشش دکتر محمد استعلامی. / فریدالدین عطار نیشابوری - تهران: سپهر، - ۱۳۷۰. - ۵۶۷ ص.

Zərrinkub²¹, Nəsrullah Purcəvadi²², Seyyid Cəfər Səccadi²³, Əli Məhəmməd Səccadi²⁴, Əfif Üseyran²⁵, Qadir Fazili²⁶, Şəfi Kədkəni²⁷, Cəlaləddin Humayi²⁸, Təqi Purnamdariyan²⁹ və digər tədqiqatçıların böyük rolu olmuşdur.

۲۱ زرین کوب، عبد الحسین. سر نی، نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی: [در دو جلد] / عبد الحسین زرینکوب. - تهران: مهارت، جلد اول. - ۱۳۸۶. - ۶۰۶ ص. زرین کوب، عبد الحسین. سر نی، نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی: [در دو جلد] / عبد الحسین زرینکوب. - تهران: مهارت، جلد دوم. - ۱۳۷۴. - ۱۱۵۸ ص. جستجو در تصوف ایران/ عبد الحسین زرینکوب. - تهران: امیر کبیر، - ۱۳۷۹. - ۴۴۶ ص.

۲۲ سلمی، عبدالرحمان. مجموعه آثار: [در دو جلد] گرد آوری نصرالله پورجوادی. [در دو جلد] / عبد الرحمن سلمی. - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد اول. - ۱۳۶۹. - ۵۰۲ ص. سلمی، عبدالرحمان. مجموعه آثار: [در دو جلد] گرد آوری نصرالله پورجوادی. / عبد الرحمن سلمی. - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد دوم. - ۱۳۷۲. - ۵۵۱ ص. غزالی، احمد. رساله الطیر/ به اهتمام نصر الله پورجوادی. - تهران: انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران - ۱۹۷۶. - ۵۰ ص.

۲۳ سجادی، سید جعفر. شرح رسائل فارسی سهروردی/ سید جعفر سجادی - تهران: حوزه هنری، - ۱۳۷۶. - ۲۸۳ ص. فرهنگ اصطلاحات و تعبیّرات عرفانی/ سید جعفر سجادی - تهران: طهوری، - ۱۳۷۰. - ۸۱۴ ص.

۲۴ سجادی، علی محمد. مثنوی معنوی از نگاهی دیگر/ علی محمد سجادی - تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، - ۱۳۸۶. - ۵۲۴ ص.

۲۵ همدانی، عین القضاة. تمهیدات، تصحیح: دکتر عفیف عسیران/ - تهران: انتشارات منوچهری، - ۱۳۷۰. - ۵۲۳ ص.

۲۶ فاضلی، قادر. فرهنگ موضوعی ادب پارسی موضوع بندی و نقد و بررسی اسرارنامه و هیلاج نامه شیخ فرید الدین عطار نیشابوری/ قادر فاضلی - تهران: طلایه، - ۱۳۷۴. - ۴۳۸ ص.

۲۷ ابوالخیر، ابو سعید. حالات و سخنان، مقدمه، تصحیح، تعلیقات محمد رضا شفیعی کدکنی/ ابو سعید ابوالخیر. - تهران: آگاه، - ۱۳۶۷. - ۱۹۹ ص؛ کدکنی، شفیعی محمد رضا. زبان شعر در نثر صوفیه/ - تهران: سخن، - ۱۳۹۲. - ۶۶۰ ص. مولوی، جلال الدین محمد؛ گزیده غزلیات شمس، به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی/ تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ دوازدهم، - ۱۳۶۰. - ۶۳۱ ص؛ میهنی، محمد بن منور. اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید [در دو بخش] مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی/ تهران: موسسه انتشارات آگاه، بخش اول. - ۱۳۷۱. - ۴۳۴ ص؛ میهنی، محمد بن منور. اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید [در دو بخش]، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی / - تهران: موسسه انتشارات آگاه، بخش دوم. - ۱۳۷۱. - ۶۱۹ ص.

۲۸ همایی، جلال الدین. مولوی نامه: [در دو جلد] / جلال الدین همایی. - قم: ستاره، جلد اول. - ۱۳۷۶. - ۵۷۰ ص. همایی، جلال الدین. مولوی نامه: [در دو جلد] / جلال الدین همایی. - قم: ستاره، جلد دوم. - ۱۳۷۶. - ۱۱۳۴ ص؛ همایی، جلالا الدین. تصوف در اسلام نگاهی به عرفان شیخ ابو سعید ابو الخیر/ جلال الدین همایی. - تهران: هما، - ۱۳۶۲. - ۱۵۸ ص؛ همایی، جلالا الدین/ غزالی نامه. - تهران: مروی. - طبع دوم. - ۵۷۲ ص؛ همایی، جلال الدین. فنون بلاغت و صناعات ادبی/ جلال الدین همایی - تهران: اهورا- ۱۳۸۹. - ۲۶۴ ص.

۲۹ پورنامداریان، تقی. عقل سرخ: شرح و تاویل داستانهای رمزی سهروردی/ تقی پورنامداریان. - تهران: سخن، - ۱۳۹۴. - ۵۲۸ ص.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini farsdilli ədəbiyyatın nümunələri, o cümlədən Əbu Səid Əbülxeyr, Xacə Abdullah Ənsari, Baba Tahir Həmədani, Sənayi Qəznəvi, Fəridəddin Əttar, Cəlaləddin Rumi, İbn Sina, Şəhabəddin Söhrəvərdi, Eynulqzat Həmədani və Baba Kuhinin əsərləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti isə farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranması və inkişafı istiqamətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada məqsəd farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranması və inkişafı istiqamətlərini araşdırmaq, onların əsas ideya-məzmununu üzə çıxarmaq və sufi ədəbiyyatının formalaşma tarixini izləməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranma səbəblərini müəyyən etmək;
- Ərəb və farsdilli sufi nəsrinin yaranmasını araşdırmaq;
- Sufi ədəbiyyatında zahidlik, məqam və hal, salik və kamil insan məfhumlarını açıqlamaq;
- Farsdilli sufi poeziyasının yaranması tarixini müəyyənləşdirmək;
- Farsdilli sufi poeziyasının janrlarını araşdırıb, ideya-tematik əsaslarını tədqiq etmək;
- Farsdilli sufi ədəbiyyatının əsas mənbələri və obrazlar sistemini incələmək;
- Farsdilli sufi ədəbiyyatının əsas janr və xüsusiyyətlərini təyin etmək (təzkirə, agioqrafik əsərlər, məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai, dübeyti, qafiyəli nəsr, təmsil, rəmz və s.);
- Məsnəvi janrında yazan şairlərin yaradıcılığında paralelləri dəqiqləşdirmək;
- Sənayi Qəznəvinin yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq;
- Fəridəddin Əttarın məsnəvilərini müqayisəli şəkildə öyrənmək;
- Cəlaləddin Ruminin əsərlərinin farsdilli sufi ədəbiyyatında əvəzsiz rolunu araşdırmaq;
- X-XIII əsrlərdə Azərbaycanın farsdilli ədəbiyyatını Baba Kahi, Şəhabəddin Söhrəvərdi və Eynulqzat Həmədaninin təmsalında araşdırmaq və azərbaycanlıların sufi ədəbiyyatının inkişafında mövqeyini müəyyənləşdirmək;

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metodlardan, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatın obyektini seçilən bədii nümunələrin və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait nəzərə alınmışdır.

İlkin mənbələrin əsasında “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X-XIII əsrlər)” adlı dissertasiya işi haqqında mövcud tədqiqat işlərinin elmi nəticələrinə əsaslanaraq, onlara şəxsi münasibətimizi bildirmişik.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir:

- fakt və elmi materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;
- toplanmış materiallardan əhəmiyyətli faydalanma;
- sistemli təhlili və şərh;
- əldə olunmuş nümunələrinin tədqiqata səriştəli şəkildə cəlb edilməsi;
- əsərlərin müqayisəli təhlili;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- elmi yeniliyin əlverişli axtarış üsulu;
- ümumiləşdirilmələr aparılaraq elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Farsdilli sufi ədəbiyyatının kökləri ərəb mənbələrindən təsirlənmişdir.

- Qədim inanclar farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranması və inkişafına təsir göstərmişdir.

- Erkən ərəb və farsdilli sufi əsərlərində agioqrafik janr üstünlük təşkil edirdi.

- Agioqrafik janrda yazılan əsərlərdə sufi məfhumlarının izahına da geniş yer verilirdi.

- Əsərləri bütünlüklə rəmz dilində yazılan ilk müəllif Əbu Əli Sınadır. (“Həyy bin Yəqzan”, “Risale-yi teyr”, “Sələman və Əhsal”)

- Farsdilli sufi nəsrində təmsil və rəmzlərdən çox istifadə olunmuşdur.

- İlk dövrlərdə farsdilli sufi nəsrini poeziyaya nisbətən daha geniş yayılmışdır.

- Erkən sufi nəsr əsərlərində ilk poeziya nümunələrinə rast gəlinir.
- Nəsr əsərlərində rast gəlinən nümunələrdə ərəb dilinin üstünlüyü hiss olunur.
- Getdikcə farsdilli şeirlər ərəbdilli şeir nümunələrini sıxışdırır.
- Farsdilli sufi poeziyası rübai və dübeyti janrında yaranmağa başlamışdır.
- Sufi poeziyasının inkişafı qəzəl, qəsidə, məsnəvi kimi daha böyük əsərlərlərin yaranması ilə müşahidə olunur.
- Nasir Xosrovun yaradıcılığı farsdilli sufi poeziyasına keçid dövrü adlana bilər.
- Sənayi Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqə və şəriətül təriqə” (“Həqiqət bağı və təriqət qanunu”) və “Seyrül-ibad iləl-məad” (“Bəndələrin məada tərəf seyri”) əsərləri sufi poeziyasının ilk nümunələri sayılır.
- Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına əsasən demək olar ki, (“Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) dahi şair irfan məsələlərindən yan keçməmiş və əsərlərində dövrün əsas təsəvvüf ideyalarını bəyan etmişdir.
- Farsdilli sufi poeziyasının inkişafında Fəridəddin Əttarın əsərləri böyük rol oynamışdır.
- Fəridəddin Əttardan başlayaraq məsnəvilər vahid süjet və kompozisiya əsasında yazılmağa başlamışdır.
- Əsərlərində sufi terminologiyasının izahına geniş yer verdiyinə görə Fəridəddin Əttarı həm mənsur (“Təzkirətül-övlia”- (“Övliyalar təzkirəsi”), həm də mənzum (“Müsibətnamə”) lüğət müəllifi saymaq olar.
- Fəridəddin Əttarın “Müsibətnamə” əsərində 100 sufi termininin izahına həsr olunmuş mənzum “lüğət” vardır.
- Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığı, xüsusilə “Məsnəvi-ye Məsnəvi” əsəri sufi poeziyasının zirvəsi sayılır.
- Bir çox tədqiqatçılar “Məsnəvi”nin vahid süjet xəttinin olmadığını desələr də, nəinki ayrı-ayrı dəftərlərin, hətta bütün “Məsnəvi”nin vahid süjetə malik olduğunu iddia edirik.
- Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinin süjet xəttinin əsasını Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsəri təşkil edir.

- Farsdilli sufi ədəbiyyatında Quran ayələri, hədislər və ərəb dilində hikmətli cümlələr işlənir.

- Bütün sufi əsərlərinin məzmununu salikin mənəvi aləmdə səfəri, başqa sözlə öz ruhundakı səyahəti, keçdiyi məqamlar və qovuşmaq istədiyi varlıq təşkil edir.

- Əbu Abdullah Bakuyinin (Baba Kuhi) “Divan”ını farsdilli sufi ədəbiyyatının ilk böyük əsəri saymaq olar.

- Əbu Abdullah Bakuyi farsdilli sufi ədəbiyyatının əsas simaları, o cümlədən Əbu Səid Əbülxeyr, Əbülhəsən Xəraqani, Əbdürrəhman Süləmi, Əbülqasim Quşeyri və başqalarına çox böyük təsir göstərmişdir.

- Əbu Abdullah Bakuyinin şəxsiyyəti, əsərləri, fəaliyyəti 75-dən çox mötəbər mənbədə xatırlanır.

- XV əsr müəllifi Sibək Nişapuri (1448-ci ildə vəfat edib) “Hüsn və dəl” (“Hüsn və qəlb”), Məhəmməd Füzuli (1449-1556) “Səhhət və mərəz” əsərlərini Şəhabəddin Söhrəvərdinin “Munisül-uşşaq” əsərinin əsasında qələmə almışlar.

- İbn Sinanın “Həyy bin Yəqzan” əsərinin davamı olaraq Söhrəvərdinin yazdığı “Qorbətül-qərbiyyə” əsəri əsasında İbn Tüfeyl Əndəlusli “Həyy bin Yəqzan” romanını qələmə almışdır.

- İbn Sinanın “Həyy bin Yəqzan”da irəli sürdüyü ideyaları Avropa ədəbiyyatına təsir göstərmişdir.

- Eynulqzat Həmədəni yaradıcılığı farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır.

- Sufi nəsr yaradıcılığında İbn Sinanın davamçısı olan Şəhabəddin Söhrəvərdinin farsdilli əsərləri sufi nəsrindəki rəmz dilinin inkişaf nöqtəsidir və farsdilli rəmzli nəsrin zirvəsi sayılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranması və inkişafı mövzusu ilk dəfə belə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sözügedən ədəbiyyatın kökünün ərəb və farsdilli mənbələrlə müqayisə edilməsini tədqiqatın elmi yeniliklərindən saymaq olar. Tədqiqat işində ilk dəfə Baba Kuhinin həyatı, yaradıcılığı, farsdilli sufilərə göstərdiyi təsirlər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bundan əlavə Şəhabəddin Söhrəvərdinin yeddi sufi əsəri tədqiqata cəlb olunmuş, Eynulqzat Həmədəninin “Təmhidat” (“Hazırlıqlar”) əsərinin bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Farsdilli sufi nəsrinin kökləri ərəbdilli mənbələrdən gəldiyi üçün ilk dəfə bu tədqiqat işində əvvəl ərəbdilli sufi mənbələri tədqiqata cəlb olunmuş, daha sonra kompleks şəkildə farsdilli sufi nəsrini araşdırılmışdır.

Dissertasiyada sufiliyin ilkin mərhələsi zahidlik, sufilikdə məqam və hal anlayışları və kamil insan konsepsiyası geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat işində ilk dəfə erkən farsdilli sufi poeziyasının nümayəndələri Əbu Səid Əbülxeyr, Xacə Abdullah Ənsari və Baba Tahir Həmədaninin yaradıcılığı birlikdə araşdırılmış, onların əsərlərindəki müştərək cəhətlər baxımından erkən farsdilli sufi poeziyasının yaranması mexanizmi izlənilmişdir.

Bildiyimiz kimi, sufi ədəbiyyatının əsas mənbəsi Quran və hədislər, sufilərin kamil insan nümunəsi Peyğəmbər, imamlar, övliyalar olmuşdur. Ona görə də bu tədqiqat işində ilk dəfə Sənayi Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqə” əsərində Quran mövzusu tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu da təsadüfi deyil, çünki bütün sufi ədəbiyyatında Quranın təsiri duyulur. Bunu həm əsərlərdə olan ayələr, həm Quranın yazı üslubu olan qafiyəli nəsr – səc, həm də Qurandan təsirlənərək rəmzi dilə üstünlük verilməsi metodunda müşahidə etmək olar. Nasir Xosrovu farsdilli sufi ədəbiyyatına keçid şairi adlandırsaq, yanılmarıq. Çünki ilk dəfə onun əsərlərində ağıl, idrak, insan, düşüncə, fəlsəfə mövzularına toxunulmağa başlanılmış və ilk dəfə sufilərin piri olan Əli (ə) haqqında qəsidələr yazmışdır. Buna görə də tədqiqat işində Nasir Xosrov və Sənayi yaradıcılığında Əli (ə) obrazı müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Ağıl və eşq arasında mübarizə hələ Avesta, Mani təlimlərindən başlayaraq Cəlaləddin Rumi yaradıcılığına kimi geniş bir yol qət etmişdir. Buna görə də ilk dəfə Sənayi Qəznəvinin yaradıcılığında ağıl və eşq mövzuları araşdırılmışdır.

İlk dəfə tədqiqat işində Fəridəddin Əttarın “İlahinamə”, “Müsibətnamə”, “Məntiqüt-teyr” əsərləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də birlikdə müqayisə olunaraq tədqiq olunmuş, onların ideyası və süjet xətti haqqında araşdırma aparılmışdır. Farsdilli sufi ədəbiyyatının şah əsəri sayılan “Məntiqüt-teyr” əsəri ayrıca tədqiq olunur və bu əsər altı əsərlə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Həmin əsərlər bunlardır: İbn Sinanın “Risaleyi-teyr”, Əhməd Qəzalinin “Risalətüt-teyr”,

Şəhabəddin Söhrəvərdinin “Səfir-e Simorğ”, Nəcməddin Razinin “Risələtüt-tüyur”, Əfzələddin Xaqaninin “Məntiqüt-teyr” və Əlişir Nəvanin “Lisanüt-teyr” əsərləri. İlk dəfə Cələləddin Ruminin “Məsnəvi-ye məsnəvi” əsəri həm ayrı-ayrı dəftərlər, həm də ümumi şəkildə tədqiq olunur və bu əsərin quruluşuna təsir göstərən Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bundan əlavə Ruminin lirikası və “Fihi ma fihi” (“Onda olan ondadır”) əsərlərindəki bədii ifadə vasitələrindən bəhs olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən təcrübi nəticələrdən Şərq ədəbiyyatı tarixi, farsdilli sufi ədəbiyyatına dair mühazirə və seminarlar zamanı istifadə etmək mümkündür. Nəzəri baxımdan isə ali məktəblərin ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Şərq ədəbiyyatı tarixinin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş əsərlərdə, o cümlədən dərslik və tədqiqatlarda dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar. Fars ədəbiyyatının tədqiq və tədrisində, ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərinin həllində dissertasiyanın elmi qənaətləri nəzəri və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil ocaqlarının bakalavriatura və magistratura təhsil səviyyələrində dünya ədəbiyyatı və fars ədəbiyyatına dair fənn proqramları, dərslik, metodik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, fars ədəbiyyatının nəzəri və xüsusi kursları üçün mühazirələrin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. İddiaçının mövzu ilə bağlı 70 elmi əsəri Azərbaycan, İran (7), Pakistan (5), Türkiyə (7), Tacikistan (2), Rusiya (1), Qazaxıstan (2), Ukrayna (1) və İngiltərədə (1) çap olunmuşdur. Müəllif Türkiyə, İran, Pakistanda keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda mövzu ilə bağlı çıxışlar etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X-XIII əsrlər)” adlı dissertasiya işi AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından

ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 9 səhifə (15953 işarə), I fəsil 45 səhifə (82640 işarə), II fəsil 75 səhifə (150000 işarə), III fəsil 35 səhifə (57400 işarə), IV fəsil 53 səhifə (86462 işarə), V fəsil 67 səhifə (120000 işarə), “Nəticə” 5 səhifə (10000 işarə) həcmindədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi əlavələr və ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə 522455 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Üç paraqraftan ibarət olan dissertasiyanın **birinci fəslü** “**Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması**” adlanır. “**Sufizmin islamda mistik-asketik cərəyan kimi yaranması**” adlı **birinci paraqrafta** müxtəlif ərəbdilli və farsdilli mənbələr əsasında sufi sözünün mənşəyi, təsəvvüf və irfanın izahları araşdırılır. Şərqlə ölkələrində sufizmin yaranması və onun inkişafının araşdırılması sonrakı dövrlərdə yaranan sufi əsərlərinin daha dərin dərki üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təsəvvüf və ya sufizm haqqında o qədər çox məlumat vardır ki, onların hamısının bir tədqiqat işində qeyd olunması qeyri-mümkündür. İslam təsəvvüfünə və sufilərə həsr olunmuş hər bir kitabda təsəvvüf və irfana təriflər verilmiş, hər bir müəllif və ya sufi öz baxışında sufizm ya təsəvvüfü izah etməyə çalışmışdır. Sufizmin yaranmasının səbəbləri, ondan əvvəl mövcud olmuş cərəyanlar və sufizmin inkişafı bədii əsərlərdə qarşıya qoyulan bir çox irfani-fəlsəfi fikirləri izah etməyə imkan verir.

Sufizmin yaranması və inkişafı barədə çoxlu araşdırmalar aparılmış, bir sıra elmi nəticələr əldə edilmişdir. Bildiyimiz kimi Peyğəmbərin (s) yolunu davam etdirən əhli beyt (ə), səhabələr və tabein olmuşdur. Onlar Peyğəmbərin həyat yolunu öz həyatlarında təcəssüm etdirməyə çalışmışlar. Belə insanların olduğu bir zamanda sufizm necə yaranmışdır? Bu suala cavab vermək üçün Peyğəmbərdən sonra gələn insanların bölgüsünü Quşeyrinin sözləri ilə vermək istəyirik: “*Bilin – Allah sizə rəhmət etsin ki, müsəlmanlar Rəsuldan (s) sonra öz dövrünün ən fəzil şəxsini Peyğəmbərin (s) səhabəsi adlandırırdılar. Çünki onları Peyğəmbərin (s) səhabəsi adlandırmaqdan savayı başqa bir fəzilətli ad yox idi. Səhabələrlə söhbət edən (hicri) II əsrin əhlini “tabein” adlandırırdılar. Onlardan*

sonra gələnləri isə “ətbai-tabein” çağırırdılar. Bundan sonra adamlar fərqli-fərqli oldular, rütbələrə ayrıldılar. Sonra dini işlərə böyük diqqəti olanlara zahidlər və abidlər deyirdilər. Daha sonra bidətlər meydana çıxdı, [öz] təriqəti ilə iddia etmək yarandı... Nəflərini Allahdan başqasına məşğul etməyənlər, öz qəlblərini qəflətin təsirlərindən qoruyanlar haqqında təsəvvüf sözü işləndi və bu böyüklər həmin adla məşhurlaşdılar. Bunlar hicrətin 200-cü ilindən əvvəl baş verdi”. 30

Bu paraqrafda sufi və təsəvvüf kəlmələrinin daha geniş izahını çatdırmaq məqsədilə Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övliya” əsərində müxtəlif övliyaların açıqlamaları sistemli şəkildə verilmişdir. Məsələn, təsəvvüf özündən fani olub Allahla baqi olmaq, qəlbın təmizliyi, dünya bağlılıqlarından qırılıb Allaha qovuşmaq, ədəb, azadlıq, zikr, vəcd, vaxta təslim olma, arzusunun qısalığı, əməlin davamlılığı, səbr, qəlblərin odlu ahı və s.-dir.

Özünü tanıma haqqında bu hədis çox məşhurdur:

من عرف نفسه فقد عرف ربه.

“Özünü tanıyan Allahını tanıyır” 31.

Əli ibn Osman Cüllabi Hücvi (1004/1007-1088/1106)

“Kəşfül-məhcub” (“Örtülünün kəşfi”) əsərində yazmışdır:

“Peyğəmbər (s) buyurdu:

من عرف نفسه فقد عرف ربه، ای من عرف نفسه بالفنا فقد عرف ربه بالبقاء و
يقال من عرف نفسه بالعبودية عرف ربه بالربوبية

“Özünü tanıyan Rəbbini tanıyır, yəni özünü fəna ilə tanıyan Rəbbini bəqa ilə tanıyır. Kim nəfsini bəndəliklə tanısa, Rəbbini rəbbiliklə tanıyır” 32.

Hədislərdən belə məlum olur ki, Allah insanları “arif” olmaq üçün yaratmışdır.

Sufilik inkişaf etdikcə Allahı tanımağa çalışanları arif, Allaha eşqi olanları isə aşiq adlandırırdılar.

۳۰. سجادی، سید ضیاءالدین. مقدمه ای بر میانی عرفان و تصوف/ سید ضیاءالدین سجادی. – تهران: سمت، ۱۳۷۶. ص. ۴۹

۳۱. حائری، محمد حسن. راه گنج: اصول و مبانی عرفان و تصوف در ادب فارسی/ محمد حسن حائری – تهران: موسسه انتشارات مدینه، چاپ اول. – ۱۳۷۹. ص. ۱۶

۳۲. سجادی، سید ضیاءالدین. مقدمه ای بر میانی عرفان و تصوف/ سید ضیاءالدین سجادی – تهران: سمت، ۱۳۷۶. ص. ۱۱-۱۲

Şəhabəddin Söhrəvərdi “Səfir-e Simurğ” əsərində mərifət elminin digərlərindən üstünlüyü haqqında yazmışdır.³³

Tədqiqatçıların çoxunun fikri budur ki, arifin məqamı sufidən daha yüksəkdir. Hər arif sufi olsa da, hər sufi arif deyil.

Arif həmişə çalışır kəşf, şühud, işraqla həqiqətlərə çatsın, zahiri və batini elmlərə yiyələnsin. Buna görə deyirlər ki, alim, həkim və filosofun ağıl, məntiq, dəlillə dərk etdiyini o, işraq yolu ilə görür. Burada Əbu Səid Əbülxeyrlə Əbu Əli Sinanın “Əsrarüt-tövhid”də nəql olunan görüşünü qeyd etmək yerinə düşər: *“Bir gün şeyx Əbu Səidin Nişapurda məclisi vardı. Xacə Əbu Əli Sina şeyxin xanəgahının qapısından daxil oldu. Aralarında yazışma olmasına baxmayaraq, onlar hər ikisi bundan əvvəl bir-birlərini görməmişdilər. Əbu Əli qapıdan daxil olanda şeyx üzünü ona çevirib dedi: “Hikmət bilirsənsə, gəl”. Xacə Əbu Əli daxil olub oturdu. Şeyx sözünü axıra çatdırdı və məclisi bitirib evə getdi. Əbu Əli Sina evə daxil oldu. Evin qapısını bağladılar və bir-biri ilə üç gecə-gündüz xəlvətdə söhbət etdilər, kimsə bilmədi. Üç gecə-gündüzdən sonra Xacə Əbu Əli getdi. Şagirdləri sual etdilər ki, şeyxi necə tanıdın? Dedi: “Mənim bildiyimi o görür”. Müridləri şeyxdən soruşdular ki, ey şeyx, Əbu Əlini necə tanıdın? Dedi: “Bizim gördüyümüzü o bilir”.*³⁴

Deyilənlərdən məlum olur ki, təsəvvüf Haqqa qovuşma və kamilliyə doğru hərəkət üçün şəriət əsasları, nəfsin təmizlənməsi, dünyadan üz çevirmək əsasında zahidlik yoludur. Amma irfan haqqı, işlərin və çətinliklərin həqiqətlərini və elmlərin sirlərini tanımaq üçün ali və dərin fikri-fəlsəfi bir məktəbdir. Bu da filosof və alimlərin yolu ilə yox, işraq, kəşf və şühud yolu ilədir.

Birinci fəslin **ikinci paragrafında “Klassik ərəbdilli sufi risalələri”** haqqında araşdırma aparılmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, islamın meydana gəldiyi ilk onilliklərdə konkret sufi nəsrinin yarandığını demək bir az çətindir. Çünki sufi nəsrilə bilavasitə Quran və hədislərlə bağlı bir cərəyanda inkişaf edirdi. Quranın təfsiri

³³ Səhrوردی، شهاب الدین یحیی. قصه های شیخ اشراق ویرایش متن: جعفر مدرس صادقی. / شهاب الدین سهروردی. - تهران: نشر مرکز، - ۱۳۷۵. - ص. ۵۰-۴۹.

³⁴ میهنی، محمد بن منور. اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید [در دو بخش] مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی. / محمد بن منور میهنی - تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، بخش اول. ۱۳۷۱. - ص. ۱۹۴.

və hədis elminin inkişafı kontekstində sufi ədəbiyyatı formalaşdırı. Təfsir Quran elmləri içərisində mühüm yer tutan sahələrdən biridir. Nazil olduğu dövrdən indiyə kimi Qurana onlarla təfsirlər yazılmışdır. Bu təfsirləri məzmun baxımından belə qruplaşdırmaq olar: fiqhi, irfani, elmi, kəlam baxımından təfsir, fəlsəfi təfsir və s.

Quranın irfani təfsirlərindən Səhl Tüstərinin təfsiri³⁵, Əbdürrəhman Süləminin “Həqayiqüt-təfsir”³⁶ (“Təfsirin həqiqətləri”), Quşeyrinin “Lətaifül-işarat”³⁷ (“İşarələrin incəlikləri”), Ruzbəhan Bəqli Şirazinin “Əraisül-bəyan fi həqayiqül-Quran”³⁸ (“Quran həqiqətlərində bəyanın gəlinləri”), Nəcməddin Razinin “Bəhrül-həqaiq vəl-məani fi təfsirüs-səbü-məsani”³⁹ (“Həmd surəsinin təfsirində həqiqət və mənalar dənizi”), İsmayıl bin Mustafa Həqqinin “Ruhul-bəyan”⁴⁰ (“Bəyanın ruhu”), Sultan Əlişah kimi tanınan Sultan Məhəmməd Qunabadinin “Bəyanüs-səadə fi-məqamati-ibadə”⁴¹ (“İbadət məqamlarında səadətin bəyanı”) və başqa təfsirlərin adını çəkmək olar.

Təsadüfi deyil ki, sufi əsərlərinin müəlliflərinin çoxu ya Quran təfsirçisi, ya da bir neçə min hədisin əzbərçisi idilər. Bunlardan biri həm Qurani şərh etmiş, həm də çoxlu hədis əzbər bilən Xacə Abdullah Ənsari idi (1006-1088).

Əbu Əbdürrəhman Süləminin “Həqayiqüt-təfsir” kitabına daxil etdiyi İmam Cəfər Sadiq (ə), İbn Əta, Əbülhüseyn Nuri və Hüseyn ibn Mənsur Həllacın yazdıqları təfsirlər göstərir ki, sufi nəsrinin yaranmasından əvvəl Qurana irfani təfsirlər yazılırdı.⁴²

۳۵ التستري، سهل. تفسير القرآن العظيم/ سهل تستري. - دار الحرم للتراث. - ۲۰۰۴. - ۳۴۷ ص.
 ۳۶ سلمى، عبد الرحمن. حقايق التفسير. ترجمه و شرح قاسم مير آخوری. تهران: بازتاب، ۱۴۰۲، ۵۷۴ ص.
 ۳۷ قشیری، عبد الکریم. لطایف الاشارات: [در سه بخش] / عبد الکریم قشیری - بیروت: دار الکتب علمیه ۱۹۷۱-۱۴۰۸ ص.
 ۳۸ بقلی، روزبهان. عرائیس البیان فی حقایق القرآن: [۳ اجزاء] / روزبهان بقلی. - بیروت: دار الکتب علمیه، ۲۰۰۸-۱۶۶۴ ص.
 ۳۹ رازی، نجم الدین. بحر الحقائق و المعانی فی التفسیر السبع المثانی/ نعم الدین رازی. - تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، - ۱۳۹۲. - ۵۳۹ ص.
 ۴۰ حقی، اسماعیل. تفسیر روح البیان [۳ اجزاء] / اسماعیل حقی. - بیروت: احیاء التراث العربی
 ۴۱ الجنابادی، سلطان محمد. تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادات [أربعة مجلدات] / الجنابادی سلطان محمد. - بیروت: موسسه العلمی للمطبوعات، - ۱۹۸۸
 ۴۲ سلمی، عبدالرحمان. مجموعه آثار: [در دو جلد] گرد آوری نصرالله پورجوادی. / عبد الرحمن سلمی. -

Hatəmül-Əsəmm, Əhməd ibn Xizruyyə, Şah ibn Şüca Kirmani və başqalarının sufi əsərlərinin müəllifi olmaları haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Düzdür, onların əsərlərindən bizə, demək olar ki, heç nə çatmamışdır. Əbu Əbdürrəhman Süləminin “Həqayıqut-təfsir” əsərində bu müəlliflərin yaradıcılıqlarından çox da böyük olmayan parçalar tapırıq.⁴³

Kontekstdən belə parçalar əsasında bu şeyxlərin dünyagörüşü haqqında dəqiq təsəvvür yaratmaq çox çətinidir. Biz yalnız qətiyyətlə deyə bilərik ki, bütün bu əsərlər öz quruluşuna görə heç nə ilə ərəb şeyxlərinin risalələrindən fərqlənmir. Burada məlum olur ki, fars şeyxlərinin əksəriyyəti öz ərəb sələfləri ilə sıx bağlı idilər və onlardan dərs almışdılar.

Orta əsr sufi nəsrini müəlliflərinə görə iki qismə bölmək olar: Birinci qism müəlliflər özləri də arif və sufi idilər. İkinci qism müəlliflər isə yalnız əsəri qələmə alanlar idilər.

Fars dilində sufilər haqqında ilk müfəssəl kitab qələmə alan Hücviəri Haris Mühasibi haqqında yazır: *[Haris Mühasibi] təsəvvüf əsasları haqqında “Rəqayıq” (“Lətiflər”) adlı bir kitab yazmışdır. Bundan başqa onun hər fənn haqqında çoxlu əsərləri vardır.⁴⁴*

Onun [Şah Şüca Kirmaninin] təsəvvüf haqqında məşhur risalələri vardır. “Miratül-hükəma” (“Filosofların aynası”) adlanan bir kitab yazmışdır.⁴⁵

Abdullah Mübarəkin elmin hər fənni barəsində əsərləri vardır.⁴⁶

“Və mən ki - Əli ibn Osman əl-Cüllabiyəm – Bağdad və onun ətrafında [Həllacın] əlli əsərini gördüm”.⁴⁷

Fəridəddin Əttar Cüneyd Bağdadi, Hatəmül-Əsəmm və Əhməd Xizruyyənin zikrlərində yazmışdır:

“İşarətlər, həqiqətlər və mənalər haqqında onun [Cüneyd

تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد دوم. — ۱۳۷۲. — ۵۵۱ ص.
۳؛ سلمی، عبدالرحمان. مجموعه آثار: [در دو جلد] گرد آوری نصرالله پورجوادی. / عبد الرحمن سلمی. — تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد دوم. — ۱۳۷۲. — ص. ۱۲۲
۴؛ هجوری، ابوالحسن علی بن ابی علی جلابی. کشف المحجوب به کوشش: محمد حسین تسییحی. / ابوالحسن هجوری. — اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، — ۱۳۷۴. — ص. ۱۵۲
45 Yenə orada, s.200
46 Yenə orada, s. 130
47 Yenə orada, s. 222

*Bağdadinin] mükəmməl əsərləri vardır. İşarət elmini yayan ilk kəs o idi. Belə bir dövrdə düşmənlər və paxıllar onun küfr və zındıqlığına şahidlik etmişlər.*⁴⁸

*Onun [Hatəmül-Əsəmm] mötəbər əsərləri vardır.*⁴⁹

*Əhməd Xizruyyə təsnif sahibi idi.*⁵⁰

*Həllac Mənsur həm də ərəb dilində şeirlər divanının müəllifidir. Bundan başqa onun “Təvasin” (Ta sin yaxud ta, sin, mimiə başlayan surələr) kitabı da vardır. “Tasinul-əzəli”ni isə zindənda yazmışdır. İbn Əta həmin kitabı 309-cu ildə əldə edib özündə saxlamışdır. “Təvasin”i Ruzbəhan Bəqli fars və ərəb dillərində şərh etmişdir.*⁵¹

Klassik ərəbdilli sufi risalələrindən Əbu Talib Məkkinin “Qutul-qulub”⁵² (“Qəlblərin gücü”), Əbu Nəsr Sərracın “əl-Lümə”⁵³ (“Parıltı”), Əbu Bəkr Kəlabazinin “ət-Tərrüf li məzhəbi əhli-təsəvvüf”⁵⁴ (“Təsəvvüf əhli məzhəbi üçün tanıtım”), Əbu Səid Xərquşinin “Təhzibül-əsrar”⁵⁵ (“Sirlərin təmizlənməsi”), Əbu Nüəm İsfahaninin “Hilyətül-övlia”⁵⁶ (“Övliyaların bəzəyi”), Əbdürrəhman Süləminin “Təbəqatus-sufiyyə”⁵⁷ (“Sufilərin təbəqələri”), “Tarixus-

۴۸ نیشابوری، فریدالدین عطار. تذکرة الاولیاء: [دو جلد در یک مجلد] با مقدمه میرزا محمد خان قزوینی / فریدالدین عطار نیشابوری. - تهران: گنجینه، - ۱۳۸۱. - ص. ۶

49 Yenə orada, s. 221

50 Yenə orada, s. 258

۵۱ سجادی، سید ضیاءالدین. مقدمه ای بر میانی عرفان و تصوف / سید ضیاءالدین سجادی. - تهران: سمت، - ۱۳۸۶. - ص. ۷۲

۵۲ مکی، ابوطالب محمد بن ابی الحسن. قوت القلوب فی معامله المحبوب. قاهره: مکتبه دار التراث: ۲۰۰۱. ۱۷۴۴ ص.

۵۳ طوسی، سراج. اللمع. / سراج طوسی. - مصر: دار الکتب، - ۱۳۸۰، - ۶۴۶ ص.

۵۴ کلابادی، ابوبکر محمد. التعرف لمذهب التصوف. به کوشش محمد جواد شریعت. / ابو بکر کلابادی. - تهران: اساطیر، - ۱۳۷۱. - ۴۹۰ ص.

۵۵ گوندوز، عرفان. تصوف: اصول تصوف ابو سعید عبد الملک ابی عثمان خرگوشی با نگاهى به تهذيب الاسرار / عرفان گوندوز. - تهران: گویا، - ۱۳۹۹، - ۱۱۳ ص.

۵۶ اصفهانی، حافظ ابو نعیم احمد بن عبدالله. حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء: [۱۱ اجزاء] / ابو نعیم اصفهانی. - قاهره: بار ام قری، - بی تا.

57 Al-Sulami, Abu abd al-Rahman Muhammad b. al-Husain. Kitab Tabaqat al-Sufiyya – Leiden: E.J. Brill, - 1960.- 589 p.

sufiyyə”⁵⁸ (“Sufilik tarixi”), “Həqayiqüt-təfsir”⁵⁹, İbn Bakuyə Şirazi “Həllacın həyatı və ölümü”⁶⁰, Əbülqasim Quşeyrinin “Risalə”⁶¹, Xacə Abdullah Ənsarinin “Mənazilüs-sayirin”⁶² (“Seyr edənlərin mənzilləri”) əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

Ərəbdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında Əbu Əli Sinanın çox böyük rolu olmuş və ənənəvi yazı üslubunda yeni bir istiqamət açmışdır. Əbu Əli Sina dünyada daha çox təbib və filosof kimi tanınmışdır. Tədqiqatçıların çoxu etiraf edirlər ki, Nəsirəddin Tusi və Şəhabəddin Söhrəvərdi olmasaydı onun çox dəyərli irfani əsərlər müəllifi olduğu elm aləminə məlum olmazdı. Belə ki, onun “İşarat və Tənbihat”⁶³ (“İşarələr və ayıltmalar”) əsərinin 8, 9 və 10-cu nəmətləri (fəsilləri) irfana həsr olunmuşdur. Əbu Əlinin “Behcət və səadət” (“Şadlıq və xoşbəxtlik”), “Sələman və Əhsal”⁶⁴, “Əsrar-e ayat” (“Nişanələrin sirləri”), “Məqamat-e arefan” (“Ariflərin məqamları”), “Meracnamə”⁶⁵, “Resale fi mahiyyəti-eşq” (“Eşqin mahiyyəti haqqında risalə”), “Risaleye-teyr”, “Həyy bin Yəqzan” və digər əsərləri irfan və ariflər haqqında qələmə almışdır. “İşarat və tənbihat” əsərini Nəsrəddin Tusi (1201-1274) şərh etmiş və onun batini-irfani məqamlarını izah etmişdir. Şəhabəddin Söhrəvərdi isə “Risaleyi-teyr” əsərini fars dilinə tərcümə etmiş, “Həyy bin Yəqzan”ın

⁵⁸ سلمی، عبد الرحمن. تاریخ الصوفیه/ عبد الرحمن سلمی. - تهران: طهوری، - ۱۳۸۹. - ۱۷۶ ص.
⁵⁹ سلمی، عبد الرحمن. حقایق التفسیر. ترجمه و شرح قاسم میر آخوری/ عبد الرحمن سلمی. - تهران: بازتاب، ۱۴۰۲. - ۵۷۴ ص.

⁶⁰ Məhəmmədi, M., Baba Kuhu Bakuvi. Həllacın həyatı və ölümü: [Elektron resurs] /<https://mesiha.blogspot.com/> - Bakı, 23.11.07

URL: <https://mesiha.blogspot.com/2007/11/baba-kuhi-bakuvi-hllacin-hyati-v-olumu.html>

⁶¹ Kuşeyri, Abdulkərim. Kuşeyri risalesi. /Abdulkərim Kuşeyri. - İstanbul: Dergah: -1999. -527 s.

⁶² انصاری، خواجه عبد الله. منازل السائرین. به کوشش محمد عمار مفید/ خواجه عبد الله انصاری. - تهران: انتشارات مولا، - ۱۳۸۲. - ۲۹۶ ص.

⁶³ ابن سینا، ابو علی. ترجمه فارسی اشارات و تنبیهاات/ ابو علی سینا - تهران: انجمن آثار ملی، -۱۳۳۲، -۳۳۲ ص.

⁶⁴ سجادی، ضیاء الدین. قصه حی بن یقظان و قصه سلمان و ابدال/ سید ضیاء الدین سجادی. - تهران: سروش، -۱۳۸۲. - ۲۷۲ ص.

⁶⁵ ابن سینا، ابو علی. معراجنامه نجیب مایل هروی / ابو علی سینا. - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، -۱۳۶۶. - ۲۱۲ ص.

davamı olaraq “Qorbətül-qərbiyyə” əsərlərini qələmə almış və İbn Sinanın irfani fikirlərini daha yüksək səviyyədə oxuculara çatdırmışdır.

Birinci fəslin **üçüncü paragrafı “Hücvirinin “Kəşfül-məhcub”u – fars dilində erkən sufi risaləsi”** adlanır. Bu paragrafda Hücvirinin əsərləri, “Kəşfül-məhcub”un yazılma tarixi və səbəbləri haqqında araşdırma aparılmış, eyni zamanda əsərin strukturu və yazı üslubu misallar əsasında tədqiq olunmuşdur. Məsələn, “Səhabə imamları, əhli-beyt imamları, süffə əhli, tabein imamları, ətbai-tabein imamları, sonuncuların imamları, sufilər haqqında” yazılan bütün bölmələrdə aşağıdakı ardıcılığa riayət olunmuşdur:

- Hər şəxsiyyətin təqdiminin əvvəli “و منهم” (“və minhum” - onlardan) sözləri ilə başlayır;

- Hər şəxsiyyətin məqamına uyğun olan qısa müsəccə ifadələr verilir;

- Ərəb dilində cümlə işlədilir;

- Hər şəxsiyyətin yüksək mənəvi məqamı haqqında qısa cümlələr yazılır;

- Onlarla bağlı hekayə və macərələr nəql olunur, onların sözləri və baxışları yazılır;

“Kəşfül-məhcub” əsəri bir neçə səbəbdən ən mühüm sufi əsərlərindən sayıla bilər.

1) Birinci budur ki, Sərracın “əl-Lümə”, Süləminin “Təbəqaus-sufiyyə” və Quşeyrinin “Risaleyi-Quşeyriyyə” kimi məşhur sufi mənbələrindən təsirlənərək yazılmışdır.

2) “Kəşfül-məhcub” aradan getmiş bir sıra mənbələrin tanınması baxımından çox dəyərli bir əsərdir.

Hücvirinin istifadə etdiyi mənbələrin əksəriyyəti günümüzdə gəlib çatmamışdır. Məsələn, Əmr bin Osman Məkkinə istinadən yazır ki, onun “Məhəbbət kitab”ında yazılmışdır.

و عمرو بن عثمان المكي گوید رحمة الله عليه اندر كتاب محبت كه: خداوند تعالی دلها را پیش از تنها بیافرید و به هفت هزار سال و اندر مقام قرب بداشت...

“Və Əmr bin Osman əl-Məkki (r) “Məhəbbət kitabı”nda yazır: “Allah-Təala əvvəlcə qəlbləri tək yaratdı və yeddi min il qürb məqamında saxladı”.⁶⁶

3) “Kəşfül-məhcub” özündən sonrakı sufi əsərlərinə böyük təsir göstərmişdir. Bu əsərlərdən xüsusilə “Təzkirətül-övliya”, “Təbəqatus-sufiyə” və “Nəfəhatül-üns” əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

4) “Kəşfül-məhcub”da dövrün mühüm tarixi, ictimai və coğrafi məlumatları yer almışdır.

5) Hücvirinin irfani məsələlərdə yaradıcılığı və yenilikləri. O, sufi ədəbiyyatında sözlərin rəmzi mənalardan istifadə edən müəllif olmuşdur. O, “Kəşfül-məhcub”da “göz, üz, zülf, xal” sözlərini rəmzi mənalarda işlətməmiş və ondan sonra digər müəlliflər yolunu davam etdirmişdir.

6) “Kəşfül-məhcub” əsəri Hücvi haqqında ən geniş məlumat verən bir mənbədir. Onun haqqında digər mənbələrdə çox məlumat yoxdur.

⁶⁶ هجوری، ابوالحسن علی بن ابی علی جلابی. کشف المحجوب/ به کوشش: محمد حسین تسبیحی،— اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان،— ۱۳۷۴، ص. ۴۴۹

Birinci fəsilə irəli sürülən əsas müddəalar müxtəlif elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.⁶⁷68⁶⁹ 70⁷¹ 72⁷³ 74⁷⁵ 76⁷⁷

“XI-XIII əsrin I yarısında farsdilli sufi ədəbiyyatı” adlı **ikinci fəslin birinci paraqrafında “Sufi nəsrinin inkişafı və funksionallığı”** tədqiq olunmuşdur. Bu paraqrafta Əbülhəsən Xərəqani, Əbu Səid Əbülkeyr, Xacə Abdullah Ənsari, Əbu Hamid Qəzali (1058-1111), Əhməd Qəzali (1123-1126 vəfat), Eynulquzat Həmədani, Şəhabəddin Söhrəvərdi, Fəridəddin Əttar kimi məşhur sufi müəlliflərinin yaradıcılığı ayrı-ayrılıqda araşdırılmış və sonda bu əsərlərin əsasında sufi nəsrinin ümumi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Həmin xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Təzkirə formasında yazılan agioqrafik əsərlərlə yanaşı bir sufi şeyxinin həyatı, tərcümeyi-halı, sözlərini əhatə edən əsərlər də yazılmağa başladı. (“Nurul-ulum” (“Elmlərin nuru”), “Əsrarüt-

٦٧ عزیزآده، آيگون. رشيد الدين ميبدي و تفسير كشف الاسرار // چکيده مقالات هفتمين مجمع بين المللي استادان زبان و ادبيات فارسي، تهران: ٢٨- ٢٩ دى ماه، ١٣٧٩، - ص. ١٩٨

68 Əlizadə, A.Ə. Rəşidəddin Meybodi və onun “Kəşfül-əsrar” əsəri // Müasir Şərqsünəşliğin aktual problemləri, – Bakı: 1-2 iyun 2011, – 2011, – s. 160

٦٩ عزیزآده، آيگون. طبقات الصوفيه // دومين همایش بين المللي ادبيات تطبيقي فارسي و عربي، – مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، – مه ماه ١٣٩٣، – ١٣٩٣، - ص. ٤٩١-٥٠٣

70 Əlizadə, A.Ə. Əbu Nəsr Sərrac və “əl-Lümə fit-təsəvvüf” əsəri // Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 10-11 oktyabr, – 2014, – s. 586-588

71 Əlizadə, A.Ə. Əbu Nəsr Sərracın “əl-Lümə fit-təsəvvüf əsərində şeirlər”// Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünəşliğin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: – 2014, – s. 234-236

72 Əlizadə, A.Ə. Əbdürrəhman Süləminin “Həqayiqüt-təfsir” əsəri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri, – Bakı: – 22-24 may, – 2015, – s. 21-23

٧٣ عزیزآده، آيگون. عناصر نمايشی در كشف الاسرار ميبدي // اولين همایش ملی پژوهش عناصر نمايشی در ادبيات فارسي، – بوشهر: ٤- ٣ اسفند، ١٣٩٢، - ص. ٧٧

74 Ализаде А.А. Суфизм в арабском халифате. // – Душанбе: Вестник Таджикского национального университета, –2015, №3/4 (170) – с.172-177

٧٥ عزیزآده، آيگون. فرهنگ اسلامي و عرفان // لاهور: آناهيتا، – ٢٠١٦. – شماره اول، - ص. ٨- ٣٠

76 Alizade, A.A. Zoroastrianism and Gnosis// – Kazakhstan, – 2023. №1, – p. 31-49

77 Alizade, A.A. Gnosis in Zoroastrianism // 1st International conference on humanity and social sciences, – Beyşehir: –27-29 oktyabr 2023, –2023, – p. 438

tövhid”, “Soxənan və halat-e Şeyx-e ma” (“Bizim şeyxin söz və halları”)

2. Sufi nəsrində səclə yazılma üslubu genişləndi. Xacə Abdullah Ənsarinin əsərləri buna bariz nümunədir.

3. Sufi nəsrində minacatlara da yer verilirdi və bu, əsərlərin nəsr dilini daha da gözəlləşdirirdi.

4. Əsərlərdə fars və ərəb dilində şeirlərdən istifadə olunurdu.

5. Əsərlərdə Quran ayələri və hədislərə yer verilirdi.

6. Növündən asılı olmayaraq hər bir əsərdə sufiliyin əsas məfhumlarının izahına geniş yer verilirdi.

7. Sufi nəsrində haşiyəli hekayələrə çox yer ayrılırdı.

8. Əsərlərin dili bədii ifadə vasitələri ilə zəngin olurdu.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində sufi əsərlərinin mövzu və ideyası, məzmunu, bədii məkan və zamanı, obrazlar sistemi, baş qəhrəmanı baxımından ümumi şəkildə belə vermək olar:

Sufi əsərlərinin mövzusunu əsasən səyahət (məna aləmi, insanın öz ruhu, daxilində səyahət) təşkil edir.

Sufi əsərlərinin ideyasını insan ruhunun maddi dünyadan qırılıb gəldiyi yerə dönüşü təşkil edir.

Sufi əsərlərinin məzmununu salikin səfər məqsədi ilə yola çıxması, müxtəlif məqamları keçməsi və sonda axtardığına qovuşması ehtiva edir.

Əsərdəki hadisələr mənəviyyat aləmində baş verir.

Bədii zaman qeyri-maddi aləmdən fərqlənən zamandan ibarətdir.

Obrazlar sistemini mücərrəd varlıqlar təşkil edir.

Sufi əsərlərinin əsas qəhrəmanı insan, daha dəqiq desək insanın ruhudur.

“Sufi poeziyasının ilk şairləri” adlı ikinci fəslin **ikinci paraqrafında** farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında rolunu oynayan Baba Kuhi (948-1037), Əbu Səid Əbülxeyr, Xacə Abdullah Ənsari və Baba Tahir Həmədaninin (XI əsr) böyük rolunu vurğulanmışdır. Baba Kuhinin “Divan”ı, Əbu Səid Əbülxeyr və Xacə Abdullah Ənsarinin rübailəri, Baba Tahir Həmədaninin dübeytləri tədqiq olunmuşdur. Bu paraqrafda qeyd olunmuşdur ki, sufi poeziyasının yaranmasına nəsr əsərlərində yer alan ərəb və farsdilli şeirlərin böyük təsiri olmuşdur.

Hücvirinin “Kəşfül-məhcub”u, Xacə Abdullah Ənsarinin “Təbəqatus-sufiyyə”, Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övliya”, Nəcməddin Razinin “Mirsadül-ibad” əsərlərini buna misal göstərmək olar.

İkinci fəslin “**Ənsarinin əsərləri sufizmin ideoloji əsaslarının inikası kimi**” adlanan **üçüncü paraqrafında** Ənsarinin agioqrafik janrda yazılmış “Təbəqatus-sufiyyə”si incələnmiş, “Mənazilüs-sayirin” əsərinin quruluşu aydınlaşdırılmış, bu əsərin fars dilində yazılan “Səd meydan”la (“Yüz meydan”) müqayisəsi verilmişdir.

İslam irfanı inkişaf etdikcə hər dövrdə yazılan qiymətli əsərlərin araşdırılması islam mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dininin incəliklərini dərk etmək baxımından çox əhəmiyyət kəsb edir. XI əsrdə yazılan əsərləri janr baxımından bir neçə qrupa bölmək olar: 1. Quranın irfani təfsirləri, 2. Övliyalar haqqında yazılan təzkirələr, 3. Məsnəvilər, 4. Nəzəri irfan əsərləri.

“Təbəqatus-sufiyyə” Xacə Abdullah Ənsarinin sufi şeyxlərinin halları və sözləri haqqında herat-fars dilində qələmə alınmış bir kitabdır. Ənsari Süləminin “Təbəqatus-sufiyyə” əsərini məclislərdə şərh etmiş, müridlərindən biri də onları toplayıb yazmışdır.

Digər tərəfdən Süləminin “Təbəqatus-sufiyyəsi” ilə Ənsarinin “Təbəqat”ı fərqlənir. Beş təbəqədən ibarət olan əsərdə Süləmi hər təbəqədə iyirmi, yalnız beşinci təbəqədə şeyxlərin sayını 23 nəfər qeyd etmişdir. Amma Ənsarinin “Təbəqat”ında təbəqələrin ardıcılığı zərurəti görünür və bəzən Süləminin kitabında axırıncı təbəqələrdən olanlar Ənsarinin kitabında əvvəldə gəlmişdir və yaxud əksinə. Belə nəzərə çarpır ki, Ənsari öz kitabını yazarkən Süləminin kitabından savayı digər mənbələrdən də istifadə etmişdir.

Araşdırmada “Səd meydan” və “Mənazilüs-sayirin”inin müqayisəsindən məlum olmuşdur ki, Ənsarinin fikrincə salik yüz məqamı keçdikdən sonra mütləq kamala qovuşa bilər. Bu paraqrafta iki əsərin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən olunmuşdur.

1. “Səd meydan” əsəri “Mənazilüs-sayirin”dən əvvəl yazılmışdır.

2. “Səd meydan” fars dilində, “Mənazilüs-sayirin” ərəb dilində yazılmışdır.

3. “Səd meydan”da sufizimin məqamları “meydan”, “Mənazilüs-sayirin”də isə “Mənzil” adlandırılmışdır.

4. “Səd meydan”da məqamlar ardıcıl şəkildə sıralanmış, “Mənazilüs-sayirin”də isə Xacə Abdullahın özünün dediyi kimi “*Sonra onlar üçün fəsillər və bablar tərtib etdim ki, sözün uzunluğu onları bezdirməsin və artıq bir suala yer qalmasın. Belə ki, onu yüz məqam edərək on hissəyə böldüm.*”⁷⁸

5. “Səd meydan” tövbə məqamı ilə başlayıb bəqa məqamı ilə bitir.

6. “Mənazilüs-sayirin” yəqzə (oyanma) ilə başlayır və tovhid ilə bitir.

7. “Səd meydan”da “Mənazil”-də olan 24 məqam yoxdur, “Mənazil”-də isə “Səd meydan”da olan 25 məqam yoxdur. Belə məlum olur ki, bu kitablarda 75 məqam üst-üstə düşür, qalan məqamlar isə fərqlidir.

8. “Səd meydan”da olmayan “Mənazil”in məqamları: 1. Hüzn, 2. Zikr, 3. Murad, 4. Şükr, 5. Xəlq, 6. Fərasət, 7. Təzim, 8. İlham, 9. Şövq, 10. Qəlq (daxili iztirab), 11. Ətəş (susuzluq), 12. Heyman (vurğunluq), 13. Bərq (parıltı), 14. Zövq (dadma), 15. Qərq, 16. Qeybət (olmama), 17. Qəbz (kədər), 18. Sukr (məstlik), 19. Səhv (ayıqlıq), 20. İttisal (birləşmə), 21. İnfisal (ayrılmaq), 22. Təhqiq (araşdırma), 23. Təlbis (örtmə), 24. Vücut.

9. “Mənazil”də olmayan “Səd meydan”ın məqamları: 1. Mürüvvət (mərdlik), 2. Cihad, 3. Təqva, 4. Müamilə, 5. Mübalat (diqqət), 6. Ləca (pənah yeri), 7. Müvafiqət, 8. Vəcl (xof), 9. Rəhb (qorxu), 10. Təzəllül (sürüşmə), 11. Əlbəd (başı aşağı olma), 12. Heybət, 13. Tələb, 14. Müvasilət (bir-birinə qovuşmaq), 15. Müdavimət (davamlılıq), 16. Xitrət (salikin ağılına gələn fikir), 17. İnqita (qırılma), 18. Fütuh (açılışlar), 19. Bəsər (görmə), 20. Kəramət, 21. Həqiqət, 22. Vilayət, 23. İstislam (razılıq), 24. İnfirad (təklik), 25. İttıla (ağahlıq).

10. İki əsərin məqamlarını birlikdə götürsək, bu say 100 yox, 124 və ya 125 olacaq. Maraqlı məsələ bu əsərlərdə məqam və halların bir-birinin yerində işlənməsidir.

٧٨ انصاری، خواجه عبد الله. منازل السائرين. به کوشش محمد عمار مفید/ خواجه عبد الله انصاری. - تهران: انتشارات مولا، - ۱۳۸۲. ص. ۷

İkinci fəslin **dördüncü paragrafı** “Sənayinin “Hədiqətül-həqiqə”sinin sufi ədəbiyyatının inkişafında rolu” adlanır. Burada Sənayi Qəznəvinin həyat yolu, yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, onun “Hədiqətül-həqiqə” əsərinin sufi şeirinin inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir. “Hədiqətül-həqiqə” əsərində üç əsas mövzu Quran, Əlinin məqamı və ağılla eşqin qarşılaşdırılması mövzuları araşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi “Hədiqətül-həqiqə”nin ikinci babı Quran haqqındadır. Nasir Xosrov və Sənayi Qəznəvi yaradıcılığında Əlinin (ə) obrazının təhlili sufi ədəbiyyatında kamil insan konsepsiyasının təzahürünü göstərir. Məhəmməd (s), Əli və digər səhabə və övliyaların insan kamilliyinin təcəssümü kimi ədəbiyyata daxil olmasının kökləri tədqiq olunur. Paraqrafın sonunda isə həqiqi eşqin ağıldan üstünlüyü Sənayinin “Hədiqətül-həqiqə” əsərinin aqlın vəsfinə həsr olunmuş babı əsasında araşdırılmışdır.

“Əttarın məsnəviləri sufi alleqoriyasının nümunələri kimi” adlanan **beşinci paraqrafda** “İlahinamə”, “Məntiqüt-teyr” və “Müsibətnamə” əsərləri araşdırılmış və onların arasındakı oxşar cəhətlər üzə çıxarılmışdır. “Müsibətnamə”də insanın dərki mərhələlərinə işarə olunmuş, “Məntiqüt-teyr”də salikin batinində baş verən dəyişikliklərdən, “İlahinamə”də ruhu kamillikdən saxlayan cəhətlərdən bəhs olunmuşdur. Deməli, bu dairədə insanın idrakı, getdiyi yol və onun kamilləşməsinə mane olan səbəblər göstərilməlidir.

Əttarın fikrincə kamilləşmə yolları bunlardır: ruh fikirlə kamilləşə bilər, ruh daxildə baş verən dəyişikliklə kamilləşə bilər, bir də ruh mübarizə ilə kamilləşə bilər.

Əttarın əsərlərində irəli sürdüyü digər məsələ insana öz nöqsanlarını göstərməsidir. İstər “Məntiqüt-teyr”də və “İlahinamə”də, istərsə də “Müsibətnamə”də insanları həqiqət axtarışından saxlayan maneələr göstərilmişdir. Məsələn, “Məntiqüt-teyr” əsərində hər bir quş insanların malik olduğu pis xislətlərlə tanıtılır. Həmin quşlar bülbül, tutuquşu, tovuzquşu, ördək, kəklik, humay, qırğı, danquşu, bayquş, alacəhrədir. Bu quşların hər biri bir bəhanə ilə səfərə çıxmaqdan çəkinir. Əslində isə Əttar insanları həqiqətdən saxlayan məsələlərə toxunur. Həmin maneələr bunlardır: bülbül gözəllik aşıqı, tutuquşu əbədi həyat, tovuzquşu behişt eşqi, ördək zahiri paklıq, kəklik ləl-

cəvahirat vurğunu, humay nüfuz və iqtidar, qırğı bir qarın çörəyə görə qüdrət qarşısında əyilən, danquşu kədər, hüzn, bayquş dünya xarabalığında xəzinə axtaranlar, alacəhrə insanın zəif olduğunu təbliğ edənlərin nümunəsidir. Deməli, gözəllik, ədəbi həyat, behişt eşqi, zahiri paklıq, ləl-cəvahirat, nüfuz və iqtidar, yaltaqlıq, kədər, xəzinə axtarışı və insanı zəif saymaq insanın özünü tanımasına və həqiqət axtarışına mane olur.

Fəridəddin Əttar şanapipiyin dili ilə bunların hamısına çox məntiqli cavab verir və onların bu bağlılıqlardan qırılıb haqqa doğru hərəkətini istəyir. Məsələn, bülbül gülün eşqini hər şeydən üstün tutur. Çünki gül gözəllik rəmzidir. Amma şanapipik ona deyir ki, gülün müvəqqəti gözəlliyi səni əbədi gözəllikdən saxlayır. Gül gözəl olsa da, ömrü çox qısaadır.

Tutuquşu o qədər elmə aludə olur ki, son anda məlumdan (Allahdan) qalır. Şanapipik isə deyir ki, elm alimi məluma qovuşdurmalıdır. Amma alim elmə o qədər bağlanır ki, əsas hədəf olan məlum yaddan çıxır.

Bəzi insanlar behiştə getmək məqsədilə ibadət yolunu seçirlər. Onlar o qədər ibadətlə məşğul olurlar ki, haqqın görüşündən belə məhrum olurlar. Ona görə də, belə insanları nəfsinə tabe olanlar adlandırırlar.

Bir sözlə, Əttar insanlarda olan bütün mənfi xüsusiyyətləri bu bir neçə beytdə təsvir edir və onlardan xilas olmağın yollarını da göstərir.

Yaxud “İlahinamə” əsərini oxuyanda yenə də insan ruhuna hakim olan mənfi xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Böyük oğlan pərilər şahının qızını, ikinci oğlan sehr və cadu, üçüncü oğlan came-Cəm, dördüncü oğlan dirilik suyu, beşinci oğlan Süleymanın üzüyü, altıncı oğlan kimyaya yiyələnmək istəyir. Onlardan hər biri öz səviyyələrində ataları ilə söhbət edir və atalarının dediklərinə diqqətlə qulaq asırlar. Atanın sözləri ilə desək, pərilər şahının qızına vurulmaq nəfspərəstlik, came-Cəm istəmək hər şeylə maraqlanmaq, sehr və cadu istəklərin əsirinə çevrilmək, dirilik suyuna ürək bağlamaq arzuların uzunluğu və dünya həyatına eşq, Süleymanın üzüyünü istəmək qüdrət sahibi olmaq, kimyanı mənimsəmək istəyi isə hərislikdən irəli gəlir. Atanın dediklərindən məlum olur ki, bütün bunlar dünyaya bağlılıqdan yaranan istəklərdir. Əttarın qəhrəmanı isə heç də bu istəklərlə dünyaya bağlanmamalı və azad quş kimi pərvaz etməlidir.

“Müsbətnamə” əsərində insanın tək varlıq olmaması, digər varlıqlarla ünsiyyəti haqqında yazılmışdır. İnsan 40 məqalədə sadalanan varlıqların hər birindən haqqa çatmaq üçün kömək istəsə də, sonda ona kömək edən özünün ruhu olur. Deməli, insanın ruhunda o qədər əzəmət vardır ki, əsərdə göstərilənlərin hamısını özündə yerləşdirə bilər.

Hər üç süjet xəttində oxşarlıqlar vardır. Birinci insanın ruhu ilə başlayır, insan ruhunu həqiqətdən saxlayan maneələr göstərilir, bunlardan qurtulmağın yolları təqdim olunur (“Məntiqüt-teyr”də yeddi eşq vadisi, “Müsbətnamə”də beş vadi, “İlahinamə”də ata ilə birlikdə altı oğul), sonda insan yenidən öz ruhuna qayıdır.

Fəslin **“Sufi lirikasının janr müxtəlifliyi. Fəridəddin Əttarın “Muxtarnamə”si”** adlı **altıncı paraqrafında** “Muxtarnamə” əsərinin sufi ədəbiyyatında yeri müəyyən edilmişdir. Əttar Nişapurinin “Muxtarnamə” və “Məntiqüt-teyr” əsəri ümumilikdə simvolik bir xarakter daşıyır. Əttar “Muxtarnamə”nin müqəddiməsində altı min rübaisinin olduğunu yazır.

Əttar əsərin müqəddiməsində maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. Onlardan biri əsərin adı ilə bağlıdır: *“Bunun adını “Muxtarnamə” seçdik, güman olunur və bu yəqindir ki, heç bir söz ustasında belə bir məcmuə olmamışdır. Əgər olsaydı, hər [hansı bir] aynada öz inikasını tapardı. Bu beytlər təcrübədən yaranmışdır, xamlıqdan yox, məcburiyyətdən uzaqdır.”* 79

Bu cümlələrə əsasən deyə bilərik ki, əsərin “Muxtarnamə” adlandırılmasının səbəbi şairin rübailəri ixtiyari şəkildə, heç bir məcburiyyət olmadan yazmasından irəli gəlir. Əgər müqəddimənin Əttara mənsub olmasını qəbul ediriksə, onda bölgünün də şair tərəfindən aparılmasını qəbul etməliyik.

Digər tərəfdən Əttar “Muxtarnamə” əsərinin də digər əsərləri kimi irfani bir əsər olmasını qeyd edir.

“Bu müqəddəs mənalardan xəzinəsi olduğuna görədir ki, “Gizlin xəzinə idim və tanınmağımı istədim və qeyb nəticələrindən bir xəzinədir ki, (Qeybin açarları Onun yanında, Ondan başqa kimsə

— ۷۹ نیشابوری، فرید الدین عطار، مختارنامه : [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا.
URL: <https://ganjoor.net/attar/mokhtarname/mghdmc>

onları bilməz). Əgər oxucu düşüncə və təfəkkürlə xəzinə sirrinin sonuna çatrsa, onun məqsədinin nəticə verməməsi mümkün deyil". 80

Şair irfani məzmunlu əsərində şam, pərvanə, xal, dodaq, gül sözlərinin işlədilməsini də dövrün şeir ənənələrinə tabeliyi ilə izah etmişdir. Yəni bununla da, irfani bir əsərdə maddi rəmzlərin verilməsi məsələsinə özü aydınlıq gətirmişdir.

Şairin müqəddiməsinə istinadən aşağıdakı müddəaları irəli sürə bilirik:

1. Fəridəddin Əttar özü müqəddimə və 50 babın bölgüsünün müəllifidir.

2. Əsərin yazılmasında heç bir məcburiyyət olmadığına görə “Muxtarnamə” adlandırılmışdır.

3. Əsər əvvəl 6000 rübaidən ibarət olmuş, onun mini yandırılmış, rübailərin bir qismi “Muxtarnamə”, digərləri isə “Divan”da yerləşirilmişdir.

4. İstər birbaşa sufi təlimlərini əks etdirən rübailər, istərsə də, Əttarın təbirincə “zülfi, xal, dodaq, ağız libasında” olan şeirlər irfani mövzuda yazılmışdır.

5. “Təzkirətül-övlia”da olduğu kimi burda da Allahdan, yazdığı əsərinə xatir günahlarının bağışlanmasını diləyir.

6. Müqəddimənin Əttara mənsubluğunu qəbul etməklə burda adları çəkilən əsərlərin şübhəsiz onun qələminin məhsulu olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Adı çəkilən əsərlər “Xosrovnamə”, “Əsrarnamə”, “Məqamati-tüyur”, “Divan”, “Müsibətnamə” və “Muxtarnamə”dir.

Əttarın qələminin məhsulu olan bu müqəddimədən məlum oldu ki, o sayı 6000 beyt olan rübailərinin minini məhv etmişdir. Sufilərin bu adəti haqqında oxuyuruq:

“Kitab və əsərlərin yuyulması və dəfn olunması sufilər arasında qədim adətlər və köhnə ayinlərdən idi. Bizim şeyximizdən öncə sufi böyüklərindən Əbülhəsən Əhməd bin Əbül-Həvvəri (vəfat 230), Məhəmməd bin Əli Həkim Tərməndi və Əbu Səid Əbülxeyr (375-440)

۸۰ نیشابوری، فرید الدین عطار، مختارنامه : [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا. —
URL: <https://ganjoor.net/attar/mokhtarnam/mghdmc>

öz kitablarını su ilə yumuşlar. Və Əbu Səid başqa bir rəvayətə görə bütün kitablarını basdırmış və onun üstündə ağac əkməmişdir”. 81

Kitabın fəsillərinin bölgüsündən görüldüyü kimi burada təqribən 50 mövzuya müraciət olunmuşdur. Hər bir fəsildə müxtəlif sayda rübailər vardır.

Bədiüzzaman Foruzanfər rübailərin mövzusu haqqında yazır: “Kitabın 50 fəslə fərqli və müxtəlif mövzulardadır. Bəzisi irfan, bəzisi din və məzhəb, bir qismi şəxsi işlər və hallar, bir qismi də təbiət mənzərələrinin o cümlədən bahar, gecə, gül, sübhün vəsfinə həsr olunmuşdur, bir neçə aşiqanə fəsildə isə məşuqun göz, qaş, xətt, xal, dodaq, ağız, bel, boyu, məşuqun vəfasızlığı, aşıqın çarəsizliyi təsvir olunmuşdur. Bu fəsillərdə rübailərin bir çoxu təkrarlanan mövzulara malikdir ki, Əttar şairlik istedadı ilə bəzən onları yeni libas və bəzəkdə cəlvələndirmişdir”. 82

Əsərin 50 babı ya fərqli, ya da bəzən oxşar mövzulara həsr olunmuşdur. Bu hissədə yalnız biri haqqında qısa məlumat vermək istəyirik:

Əttarın rübailərin bölgüsündə diqqətimizi cəlb edən maraqlı məsələ hər fəslin rübailəri arasında məna baxımından yaxınlıq oldu. Yəni bir fəslin rübailərini forma və məzmun baxımından araşdırsa, görərik ki, onlar vahid bir təmənin hissələridir, yalnız müxtəlif söz və ifadələrlə təsvir olunmuşdur. Məsələn, səkkizinci fəsildə bir neçə rübainin nümunəsində bu uyğunluğu görmək olar:

صد دریا نوش کرده اندر عجبیم
تا چون دریا از چه سبب خشک لبیم
از خشک لبی همیشه دریا طلبیم
ما دریاییم خشک لب زین سببیم ۸۳

“Yüz dəniz içib təəccübdəyik,
Ki, dəniz kimi nədən dodağımız qurudur.

۸۱ فروزانفر بدیع الزمان، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین عطار نیشابوری، تهران، ۱۳۷۴، ص. ۸۵

82 Yenə orada, s. 85-86

۸۳ نیشابوری، فرید الدین عطار، مختارنامه : [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا. – URL: <https://ganjoor.net/attar/mokhtarname/bb6/sh1>

*Dodağımız quru olduğundan həmişə dəniz istəyirik
Biz dəniz olduğumuza görə dodaqlarımız qurudur”.*

Bu fəsil “Tövhidə məhv olmuş və təfriddə fani olmuş” haqqındadır. Rübaidə insanın tövhid məqamına çatdıqdan sonra əzəməti təsvir olunmuşdur. Dörd misradan ibarət olan bu rübaidə çox böyük məna gizlənmişdir. Məlum olduğu kimi, irfan ədəbiyyatında tamın hissəsi və tamamı göstərmək üçün damla və dənizə çox təşbihlər edilir. Dənizin kənarının quruluğu dodağı qurumuş insana bənzədilir. Yüz dəniz suyunu içsək də, dəniz kimi dodağımızın quru olmasına təəccüb edirik. Dodağımız quru olduğuna görə də daim dəniz axtarıq. Bizim dodağımızın quruluğu isə dəniz olmağımızdadır.

این سودایی که میدواند ما را
هرگز نتوان نشانند این سودا را
گویند که خویش را فرود آر آخر
در بند چگونه آورم دریا را ۸۴

*“Bizi qaçıran bu sevda ki var,
Bu sevdanı heç vaxt yatırtmaq olmaz.
Deyirlər ki, özünü aşağı sal axır
Dənizi bəndə necə salım mən?”*

“Muxtarnamə”nin ideyaları bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Əgər “Muxtarnamə”nin rübailərinin eyni dövrdə yazılmasını qəbul etsək, ondakı belə ciddi ziddiyyətlər qəbul olunmazdır. Digər tərəfdən Əttar özü mənsur müqəddiməsində qeyd etmişdir ki, cəmi 6000 rübaisi olmuş, onun min dənəsini yumuş və təqribən 2200 rübaini “Muxtarnamə”də toplamış, qalanlarını isə “Divan”da yerləşdirmişdir. Çox güman ki, bu işi ömrünün sonunda həyata keçirmişdir. Əttarın rübailərindəki məzmin ziddiyyətlərini belə izah olunur: *Rübaidə şairin təcrübəsi və ləhzəsi formadan qabaqdır, rübai ləhzələrin məhsuludur. Yəni hər rübaidə şair bir andan söz açır. Hər bir insanın həyatının anları bütün ömrü boyunca çox müxtəlif və*

۸۴ نیشابوری، فرید الدین عطار، مختارنامه: [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا. –
URL: <https://ganjoor.net/attar/mokhtarnam/bb6/sh2>

*rəngarəngdir. Buna görə də rübailərdəki ziddiyyət və müxtəliflik təbii sayılır. Bəzi tədqiqatçıların müqəddimənin və kitabın bölgüsünün Əttara aid olmasına şübhə ilə yanaşmışlar.*⁸⁵ “Muxtarnamə”də olan rübailərin üslubu məzmun və fikir baxımından Əttarın şairlik üslubuna çox yaxındır. İlk bablarda və məsnəvilərinin müqəddiməsindəki mənalara çox oxşayır. 8-28-ci bablarda Əttarın məsnəviləri və “Təzkirətül-övliya” kitabında olan dini fikirlər və sufi təlimləri mövcuddur. 29-cu babdan sonra Əttarın simvolik ruhunu açıq-aşkar duyuruq. Simvolizm Əttarın rübailərinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Əttar Nişapuri “Muxtarnamə” və “Məntiqüt-teyrdə” simvolik bir sistem qura bilmişdir. Simvolik sistem üslubundan istifadə etmək isə arif şairlər arasında yalnız Fəridəddin Əttara müyəssər olmuşdur. “Muxtarnamə”də hər bir babı bir simvola aid etmiş və bu bablardan hər birini təbii hadisə ilə bağlamışdır. Rübailərində məzmun yaradıcılığı və vəsfi o qədər genişləndirmişdir ki, həmin hadisə dərin bir simvola çevrilmişdir. 49-cu bab pərvanə, 45-ci bab gül, 47-ci bab şam və 46-cı bab sübh, məşuqun bədən üzvləri, zülf, göz, qədd, dodaq və s. bu əsərin araşdırılmalı simvollarıdır. Məsələn, 49-cu babın 56 rübaisində gülü müxtəlif şəkillərdə təsvir etmişdir. O vəsfi o qədər uzatmışdır ki, gülün ətrafında simvolik bir halə yaratmışdır. Gül nəyin rəmzidir? Tələskənlik, qeyri-sabitlik, qürur, qanlı ciyər, çiçəklənməsi tənəzzülü olan varlıq və nəhayət gül Əttarın rübailər gülzarında insanın faniliyinin rəmzinə çevrilmişdir. Əttarın “Muxtarnamə” əsərində belə simvollar saysızdır və onların araşdırılması maraqlı faktların aşkarlanmasına gətirib çıxara bilər. İkinci fəsildə irəli sürülən əsas müddəalar və əldə olunan elmi nəticələr müxtəlif məqalə və

⁸⁵ زرین کوب عبد الحسین. حکایات همچنان باقی/ تهران: سخن. – ۱۳۷۵، ص. ۱۷۹-۱۸۸

tezislərdə öz əksini tapmışdır. 86° 87' 88' 89' 90' 91' 92' 93' 94' 95' 96' 97' 98' 99' 100' 101' 102' 103' 104' 105' 106' 107' 108' 109' 110' 111' 112' 113' 114' 115' 116' 117' 118' 119' 120

86 Əlizadə, A.Ə. Aqioqrafik əsərlərin tipoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: İran filologiyası məsələləri, – 2011, №2, – s. 207-234

87 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsərində bədii ifadə vasitələri // Yaxın və Orta Şərqi: Dünən, Bu günü, Sabahı, – Bakı: 24-25 oktyabr 2007 – 2011, – s. 500-506

88 Əlizadə, A.Ə. “Təzkirətül-övlia” əsərinin türk ədəbiyyatına təsiri // Uluslararası Seyyid Yahya Şirvani və Halvetilik Sempozyumu, – Eskişehir, Bakü: – 21-23 kəsım 2013; 25-27 kəsım 2013, – 2013, – s. 519-533

89 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının mənəbəyi kimi / Bakı: MA Kompani, – 2013, 229 s.

90 Əlizadə, A.Ə. “Təzkirətül-övlia” və Əlişir Nəvainin “Nəsaimül-məhəbbət” əsəri // Azərbaycan xalqının Ümummillı lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 18-19 aprel 2014, – 2014, s. 218

۹۱ علیزاده، آيگون. ابو سعید ابو الخیر در کتب معتبر عرفانی // نخستین کنگره ملی بزرگداشت عارف نامی ابو سعید ابو الخیر مهنة، – تربت حیدریه: دانشگاه تربت حیدریه، – اردبهبشت ماه ۱۳۹۳، – ۱۳۹۳، ص. ۶

92 Əlizadə, A.Ə. Sinan Paşanın “Təzkirətül-övlia” əsəri // VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu, – Konya: – 15-17 may, – 2014, – s. 323-327

93 Əlizadə, A.Ə. Xacə Abdullah Ənsari yaradıcılığında “Kəşfül-əsrar” əsəri // Çağımızdan görünən orta əsrlər, – Bakı: –2014, – s. 481-485

94 Əlizadə, A.Ə. X-XIII əsrlərdə sufi əsərlərinin əsas inkişaf istiqamətləri // Bakı: Sivilizasiya, – 2014. № 9, – s. 27-34

95 Əlizadə, A.Ə. “Təzkirətül-övlia” əsərində “Füzeyl Ayazın zikri” // Bakı: Şərqi filologiyası məsələləri, – 2014, №8, – s. 120-131

96 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsəri // – Bakı: Sivilizasiya, – 2015, №6, – s. 34-42

97 Əlizadə, A.Ə. Malik Dinarın zikri // – Bakı: İran filologiyası məsələləri, – 2015. №3, – s. 176-183

98 Ализаде, А.А. Духовные ступени тасаввуфа в творчестве Санаи и Аттара // –Душанбе: – Вестник Таджикского национального университета, – 2015. №3 (50), – с.242-251

99 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsərində şairlər (Fəxrəddin Qurqani, Rabiə bint Kəəb və Məhsəti Gəncəvi)// – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015, №7, – s.326-332

100 Alizade, A.A. Comparison of mind and love in the work “Hadigatul-hagiga” by Sanayi//– Yekaterinburg: Russian Linguistic Bulletin, – 2015, №4 (4), – p. 52-56

۱۰۱ علیزاده، آيگون. تاثیر تذکره الاولیا در نساتم المحبه // همایش بین المللی اندیشه ها، آثار و خدمات امیر علی شیر نوابی، – مشهد: بهمن ماه ۱۳۹۳، – ۱۳۹۳، – ص. ۱۹۳

-
- 102 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttar Məhsətidən yazır // Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı, – 2016. №1(14), – s. 68-70
- 103 Alizade, A.E. Ferideddin Attarin “İlahiname” adlı eserinin şekil ve içerik özellikleri –Türkiye: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, –2016, 3 (10), – s. 130-152
- 104 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarin “Məntiqüt-teyr” əsərində quşların vəsfi// Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4, – s. 249-258
- 105 Əlizadə, A.Ə. Xacə Abdullah Ənsarinin “Təbəqatus-sufiyyə” əsəri farsdilli sufi nəsrinin mənbəyi kimi // İslam həmrəyliyi -2017: Reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi-metodik konfrans, – Bakı: –25-26 aprel, – 2017, – s. 170-171
- 106 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarin “Məntiqüt-teyr” əsərində “Şeyx Sənan” dastanı // – Bakı: Filologiya məsələləri. №7, – s. 332-338
- 107 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarin “Müsibətnamə” əsərinin “İlahinamə” və “Məntiqüt-teyr”lə müqayisəsi// – Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, – 2017. №10, – s. 267-293
- 108 Əlizadə, A.Ə. Xacə Abdullah Ənsarinin “Mənazilüs-sairin” əsərinin quruluşu və qısa məzmunu // Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2018. №1(6), – s. 176-187
- 109 Alizade, A.A. Poetical epics about Bahram Gur //International conference:Commemoration of Ferdowsi Toosi, –Lahur: 13-15 mart, –2017, – s. 1
- 110 Əlizadə, A.Ə. İbrahim ibn Ədhəm (rəhmətullah əleyhin) zikri// – Bakı: İran filologiyası məsələləri, –2018. №4, – s. 159-178
- 111 Alizade, A.A. The theme of Qur’an in the work “Hadigatul-hagiga” by Sanayi Ghaznavi//The role of Mysticism in Establishing Harmony and Peaceful Coexistence, – Lahore: –21-23 fevral, –2018, p. 7
- 112 Əlizadə, A.Ə. Xacə Abdullah Ənsarinin “Səd meydan” və “Mənazilüs-sairin” əsərlərinin müqayisə və təhlili// – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. №3 (107), – s. 315-319
- 113 Əlizadə, A.Ə. İrfani eşq dastanı Şeyx Sənan// –Bakı: Sivilizasiya, – 2019. №8 (1), – s. 90-99
- 114 Əlizadə, A.Ə. Fəridəddin Əttarin “Muxtarnamə” əsərinin ideya-tematik əsasları// Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, –2019. №9, – s. 213-229
- 115 Əlizadə, A.Ə. Quran və Sənayi Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqə” əsəri//Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: –18-19 dekabr, –2019, – s. 149-151
- 116 Riaz, Farzana “The persian Quran” – “Hadigatul-hagiga” by Sanayi Ghaznavi/ A. Alizade, Z. Falccha// Global Social Sciences Review, – Pakistan: –2019. 4 №1. – p. 380-386
- 117 Əlizadə, A.Ə. Nizami və irfan// “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatları: ədəbi təsirin hüdudları” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: –8 oktyabr, – 2021, – s. 47-48

“Farsdilli sufi ədəbiyyatında əsas sufi məfhumlarının interpretasiyası” adlı üçüncü fəsil **“Zahidlik sufiliyin ilkin mərhələsi kimi”**, **“Sufilikdə məqam və hal anlayışı, həqiqi salik və kamil insan konsepsiyası”** və **“Sufi ədəbiyyatının simvolik dili”** adlı üç paragrafdan ibarətdir. Bir çox tədqiqatçıların fikri belədir ki, sufizmin ibtidai forması zahidlik olmuşdur. Əgər sufizmin inkişaf tarixini izləsək, görərik ki, sufilər zahidlərin yolunu davam etdirən insanlar olmuşdur.

İstər Peyğəmbər (s) və imamlardan nəql olunan hədislər, istərsə də övliyaların kəlamlarından və alimlərin nəzərlərindən belə aydın olur ki, zöhd çox dərin bir irfani mənaya malik olan hadisədir. Bu fikirləri ümumiləşdirərək bir neçə nəticə əldə edə bilərik.

1. Zöhd maddi şeylərdən üz çevirməkdir. Mənəvi dünya ilə bağlı olmağın zöhdlə heç bir əlaqəsi yoxdur.
2. Zöhd dünyaya rəğbətin müqabilində yaranmışdır.
3. Zahid dünya və onun nemətlərindən üz çevirəndir.
4. Zahidlər dünyanın faniliyini bildiklərinə görə onun müqabilində əbədi olan – yəni axirəti üstün tutanlardır.
5. Zahidlik insanın öz nəfsinin tələblərinə “yox” deməkdir.

“Sufilikdə məqam və hal anlayışı, həqiqi salik və kamil insan konsepsiyası” adlı **ikinci paragrafda** qeyd olunmuşdur ki, ariflərin hal və məqamları salikin Rəbbə yaxınlaşmaq üçün keçməli olduğu mənzillərdir. Əlbəttə, sufilər həmişə təkid edirdilər ki, təsəvvüfün məqsədi hansısa fəzilət, məqam ya hal deyil, əksinə bütün fəzilət, hal və məqamları keçmək və Allahın vüsəlinə nail olmaqdır. Amma ən ali varlığa qovuşmaq üçün insan əvvəl həmin fəzilətləri təcrübədən keçirməlidir. Sufilər seyrü-sülukda nəfsin təcrübələri barədə keçici ruhani mənzillərlə davamlı mənzillər arasında fərqin olduğunu

118 Alizade, A.A. The importance of Farid ad-din Attar’s work of “Ilahi-name”//First international conference “Iranian studies in the world” – Gilan: –20-21 oktyabr, – 2021, p. 1-19

119 Əlizadə, A.Ə. Səninin “Hədiqətül-həqiqə” əsərində ağıl və eşqin qarşılaşdırılması//–Bakı: Hikmət, –2022. №20, – s. 128-145

120 Alizade A.A. The Character of Ali in the Poems of Nasir-i Khusraw and Sana’i Ghaznavi// Turkiye: Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, – 2023. №106, – s. 81-108

deyirlər və davamlı mənzilləri məqam (onun cəmi məqamat) və digərini hal (onun cəmi əhval) adlandırırlar. Sufilər müfəssəl şəkildə əhval, məqamat məsələsi və onların bir-biri ilə ixtilafını aydınlaşdırmışlar. Hər bir arif öz təcrübə və əhvalına əsasən bu iki mövzunu izah etdiyindən onların dedikləri zahirdə bir-birindən fərqlənmişdir. Amma əslində onların sözlərinin batini demək olar ki, eynilik təşkil edir. Hal və məqamın tərifləri və bu ikisinin arasındakı ixtilaf dəfələrlə klassik təsəvvüf mətnlərində yazılmışdır.

Məqam və hal haqqında araşdırmaların nəticələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Ariflərin hal və məqam haqqında verdikləri çoxsaylı təriflərə baxmayaraq, onların əksəriyyətinin istifadə etdiyi tərfi qəbul etmək olar; məqam qazanılan, ixtiyari və sabitdir, hal verilən, ixtiyardan xaric və ötürədir.

2. Hal və məqam terminlərinin kökü Quran və hədislərdən qaynaqlanır.

3. Farsdilli mətnlərdə məqamların müxtəlif bölgü və adları vardır: vadi (Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr”, Əhməd Qəzalinin “Risalətüt-teyr”, Əlişir Nəvainin “Lisanüt-teyr” əsəri) meydan və mənzil (Xacə Abdullah Ənsarinin “Səd meydan” və “Mənəzilüs-sairin” əsərləri), dağ (İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri), planetlər (Nəcməddin Razinin “Risalətüt-tüyur” əsəri) və s.

4. Adlarla yanaşı seyrü-sülukun mərhələlərinin sayı haqqında müxtəliflik daha geniş şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, Əbülhüseyn Nuri bu fikirdədir ki, üç dənizi keçdikdən sonra Allahın əzəmətinə çatmaq olar; Şəqiq Bəlxi mənzillərin sayını dörd məqamda yerləşdirir; Fəridəddin Əttar “Müsibətnamə”də hiss, xəyal, ağıl, ürək və can vadilərinin adını çəkir; Ariflər arasında süluk mərhələlərinin yeddi olduğunu deyən ilk kəs Həkim Tirmizi olmuşdur (“Mənəzilul-qasidin” risaləsində); Ondan sonra Əbu Nəsr Sərrac “əl-Lümə” əsərində və Fəridəddin Əttar “Məntiqüt-teyr”də mərhələlərin yeddi olmasına işarə etmişlər; Xacə Abdullah Ənsari iki əsərində - “Səd meydan” və “Mənəzilüs-sairin”də yüz məqamdan danışmışdır.

5. Məqamların predmetini araşdırarkən məlum olmuşdur ki, bir çox ariflərin məqam kimi saydığı digərləri tərəfindən hal kimi qəbul

olunmuşdur. Yaxud da bir qrup hal mənasını verən predmeti məqam adlandırmışdır.

6. Məqamların birinci ya sonuncu olmasının elə bir əhəmiyyəti olmasa da, sufinin seyrü-sülukunda dərəcə və məqamlara çatması üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır və salik öz əqidəsinə görə həmişə ən yüksək məqamlara çatmaq üçün çalışır.

7. İrfani hal və məqamlar mövzusunda ən əsas və mühüm dəyişiklik XIII əsrin sonuna kimi davam etmiş, Əbu Nəsr Sərrac, Xacə Abdullah Ənsari hər biri öz dövründə onun genişlənilmə təkmilləşməsinə töhvəsini vermişdir. Buna görə də, X-XII əsrləri hal və məqamların nəzəri baxımdan inkişaf dövrü adlandırmaq olar.

Bu paraqrafda Fəridəddin Əttarın əsərləri əsasında kamil insan konsepsiyası tədqiq olunmuşdur. Fəridəddin Əttarın əsərlərində yaratdığı kamil insan obrazı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

Əttar gah rəmz dili ilə kamil insanın varlığının zərurətini bəyan edir, gah da aşkar şəkildə onu təqdim edərək deyir:

محمد آنکه نور جسم و جانست
گزین و مهتر پیغامبرانست
حبيب خالق بیچون اکبر
درون جزو و کل او شاه و سرور ۱۲۱

*“Cismü-canın nuru Məhəmməd
Ənbiyanın seçilmişsi və böyüyü
Yaradanın sorğusuz ən böyük həbib
Cüzün və küllün daxili, o şah və sərvər”*

Əttarın əsərlərində kamil insan həm nəzəri, həm də əməli irfan baxımından araşdırıla bilər. O nəzəri irfan baxımından kamil insanı haqqın aynası bilir ki, varlığındakı hər bir gözəllik mütləq camalın əksidir. Onun qəlbi dünyanı göstərən cam və ilahi sirlərin təcəllə yeridir.

۱۲۱ نیشابوری، فریدالدین محمد عطار. الهی نامه/ ته تصحیح و مقدمه و حواشی هلموت ریتر – تهران:

انتشارات توس، ۱۹۴۰ – ص. ۱۱

عزیزا هر دو عالم سایه تست
بهشت و دوزخ از پیرایه تست
تویی از روی ذات آینه شاه
شه از روی صفاتی آیه تست ۱۲۲

*“Ey əziz, hər iki aləm sənin kölgəndir
Behişt və cəhənnəm sənin zinətindəndir
Sənsən zatın üzündən şahın aynası
Şahın sifətləri sənin nişanəndir”*

O, aləmin qütbüdür ki, hər bir şey onun orbitində fırlanır və hətta fələklər də onun ehtiramına dövr edir. Dünyanın əsas qütbü Həzrət Məhəmməddir (s) və Kəbə onun vasitəsilə Beytullah xalatını əyninə geyinmişdir. Ondən sonra Əlini (ə) dünyanın göbəyi olan Kəbədə doğulduğuna görə aləmin və Ali-Yasinin qütbü bilir.

قُطْبُ اصل او بود پیدا و نهان
سر از آن بر کرد از ناف جهان
او چون قلب آل یاسین آمدست
قلب قرآن یا و سین زین آمدست
قلب قرآن قلب پر قرآن اوست
وال من و الاله اندر شان است. ۱۲۳

*“Onun əslinin qütbü aşkar və gizlin oldu
Dünyanın göbəyindən baş qaldırdı
O, Ali-Yasinin qəlbi kimi gəlmişdir
Quranın qəlbi, Ya və sin ondan gəlmişdir
Quranın qəlbi onun Quranla dolu qəlbidir
“Ey Allah, onu sevəni sev” onun şənindədir”*

۱۲۲ نیشابوری، فرید الدین عطار، دیوان اشعار: [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا. –

URL: <https://ganjoor.net/attar/divana/ghazal-attar/sh39>

۱۲۳ نیشابوری، فرید الدین عطار، مصیبت نامه: [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا. –

URL: <https://ganjoor.net/attar/mosibatname/mbkhsh0/sh13>

Əttarın kamil insanı məstlik və ayıqlıq, fəna və bəqa, küfr və iman halları arasında qalan kəsdir. O kamil insanı hansısa məqam və hala bağlı saymır, əksinə, kamilliyi bəzən “özsüzlük”, bəzən “özlülük” halında görür. Bu zaman nə məstlik ona üstün gələ bilər, nə də huşyarlıq. Bu onun kamalının nişanəsinə çevrilir.

زمانی کل شده در قدس و پاکی
زمانی آمده در قید خاکی
گهی بیخود، گهی باخود و حالش
که تا هم زین بود هم زان کمالش ۱۲۴

*“Bir zaman tamamən paklıqda olmuş,
Bir zaman torpağa bağlı gəlmiş
Gah özsüz, gah özlü və halı
Həm bundan, həm ondan idi kamalı”*

Kamil insanın digər xüsusiyyəti elmi-lədünnidir. “Məntiqüt-teyr”də quşların rəhbərliyini öhdəsinə götürən şanapipik Allahın ismi-əzəminə malikdir ki, Rəhman və Rəhim isminin bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Şanapipik buna görə də qeybin sirlərindən xəbərdardır. Şanapipiyin dimdiyində “bismillah”ın olması kamil insanın elmi-lədünnisi üçün bir rəmzdır.

Əttar birliyi qəbul etməsə də, haqqda qərqlənməyə və fənaya inanır.

اینجا حلول کفر بود اتحاد هم
کین وحدتی است لیک به تکرار آمده
یک صانع است و صنع هزاران هزار بیش
جمله ز نقد علم نمودار آمده
این را مثال هست به عینه یک آفتاب
کز عکس او دو کون پر انوار آمده ۱۲۵

*“Burda çatmaq da küfrdür, ittihad da
Bu vəhdətdir, lakin dəfələrlə gəlmiş*

۱۲۴ نیشابوری، فرید الدین عطار، الهی نامه: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا. -

URL: <https://ganjoor.net/attar/elahiname/cbksh11/sh6>

۱۲۵ نیشابوری، فرید الدین عطار، دیوان اشعار: [Electronic resource] / گنجور. - تهران، بی تا. -

URL: <https://ganjoor.net/attar/divana/ghasidca/sh26>

*Bir Yaradan var, min-min yaranmış
Hamısı elmin təhlilindən zahir olmuş
Bunun misalı eynən günəşdir
Onun əksindən nurlarla dolu iki dünyaya gəlmiş”*

Allah-Təalanın xüsusiyyətlərindən biri Onun qeyri-məhdud özəmətindən qaynaqlanan və vəsfə sığmayan nişansızlığıdır. Onun bu xüsusiyyəti yaranış aləmində seçdiyində təcəlla edir.

ز کنه ذات او کس را نشان نیست
که هر چیزی که گویی اینست آن نیست ۱۲۶

*Onun zatının əslindən kimsədə nişan yox
Hər nəyi ki, deyirsən budur, o deyil.*

Kamil insanın əlamətsizliyi iki baxımdan mənə kəsb edir. Biri bəşəri xüsusiyyətlərin inkarı nəticəsində onda yaranmışdır, digəri isə onun qürbətdə olub tanınmaması baxımındandır.

سالک راه تو بی نام و نشان اولیتر
در ره عشق تو با نام و نشان نتوان شد ۱۲۷

*“Sənin yolunun saliki adsız və nişansız birincidir,
Sənin eşqinin yoluna adla və nişanla gəlmək olmaz”.*

Buna görə də, Əttar kamilləri gizli xəzinələr və iki aləm sədəfinin mirvarisi sayır:

گنج های مخفی اند این طایفه
لاجرم در گلخن و ویرانه اند

۱۲۶ نیشابوری، فرید الدین عطار، اسرارنامه : [Elektron resurs] / گنجور. – تهران، بی تا.

URL: <https://ganjoor.net/attar/asrarnam/abkhsh1/sh1>

۱۲۷ نیشابوری، فرید الدین عطار، دیوان اشعار: [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا.

URL: <https://ganjoor.net/attar/divana/ghazal-attar/sh256>

*“Bu tayfa gizli xəzinələrdir
Çarəsiz qazanxana və viranədədirlər
Hər iki aləmi bir sədəf bil
Bu grup o sədəfin arasında dürdanədir”.*

Üçüncü fəslin **üçüncü paragrafında** “**Sufi ədəbiyyatının simvolik dili**” araşdırılmışdır. İrfan ədəbiyyatının dilini sözlər baxımından iki hissəyə bölmək olar: əsərlərdə işlənən sufi terminləri və rəmlər. Birinci qrupa daxil olan sözlər təsəvvüflə bağlı olan terminlərdir. Bunlar sufi əsərlərində təsəvvüf elminin terminləri kimi işlənmişdir. Təsəvvüfün ilk dövründə yaranan bu sözlər əsasən ərəb mənşəlidir və mücərrəd mənaya malikdir. Onlardan təcəlla, səhv (ayıqlıq), sukr (məstlik), fəna, kəramət, pir, salik, süluk, istiqna, heyrət, tövbə, zöhd, inziva, həqiqət, bəqa və s.-ni misal göstərmək olar. Gördüyümüz kimi bu sözlər ümumilikdə mücərrəd isimlərdir və təsəvvüf elminin istilahları kimi tanınır.

Sözlərin öz leksik mənasından fərqli irfani mənasının olması məsələsini artıq ilkin irfani əsərlərdə görürük. Xacə Abdullah Ənsarinin “Səd meydan” və “Mənazilüs-sayirin” əsəri, Quşeyrinin “Risaleyi Quşeyriyyə”, Əbu Nəsr Sərracın “əl-Lümə”, Hücvirinin “Kəşfül-məhcub” və digər əsərlər buna misal ola bilər. Nəsr əsərlərində irfani sözlərin izahının verilməsi tendensiyası inkişaf edən istiqamətdə irəliləyərək pərakəndə şeirlərə və sonda nəzmlə lügət yazılmasına kimi inkişaf edir. Yuxarıda adını sadaladığımız əsərlərdə hər bir irfani terminin izahına da rast gəlirik.

Əlbəttə, bu əsərlərin özləri də həmin terminlərin işlənməsi baxımından iki yerə bölünür: Əsərdə bu sözlərin izahına həsr olunmuş bölmələr vardır. Əsərin ayrı-ayrı yerlərində onlar haqqında məlumat verilir. Məsələn, Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsərində demək olar hər bir sufi termininin izahına rast gəlmək olur. Hətta onun

۱۲۸ نیشابوری، فرید الدین عطار، دیوان اشعار: [Electronic resource] / گنجور. – تهران، بی تا. –
URL: <https://ganjoor.net/attar/divana/ghazal-attar/sh288>

“Müsibətnamə” əsərinin bir bölməsi bu terminlərin izahına həsr olunmuşdur.

Fəridəddin Əttarın “Müsibətnamə” və “Təzkirətül-övliya” əsərlərindəki “irfani terminlər” lüğətinin demək olar ki, misli yoxdur. Şair özü “Müsibətnamə”nin “Fi-sifatihı” (“Onun sifətləri haqqında”) hissəsində 100 sözün izahını “klassik lüğət” şəklində versə də, “Təzkirətül-övliya”dakı irfani istilahlarm izahı bəlkə də mini keçər. Ona görə də Fəridəddin Əttarı böyük şair və yazıçıdan savayı “nəzm və nəsrə yazılan irfan lüğətin”in də müəllifi saymaq olar. Əlbəttə, Əttardan qabaq Sənayi Qəznəvi də öz şeirlərində ayrı-ayrı irfani istilahlarm izahına çalışmışdır. Lakin nəzm sahəsində ilk irfan lüğətinin müəllifi olaraq Əttarın adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmin hissə əsərdə 101 beytdən ibarətdir. Bu beytlərdəki haqqında izahat verilən sözün 7-si fars, qalanları ərəb sözləridir. Yeri gəlmişkən bundan çıxış edərək deyə bilərik ki, ilkin farsdilli irfan ədəbiyyatında 7 % fars, 93 % ərəb terminləri üstünlük təşkil edir. Beytlər çox sadə bir sualla başlayır: Əvvəl sual verilir. Məsələn, eşq nədir? Sonra həmin sualın cavabını oxuyuruq. Eşq damladan dəniz düzəltmək, ağılı ayaqqabının altına çevirməkdir.

Bu lüğətin çox maraqlı xüsusiyyətləri var. Yüz beyti əhatə edən bu lüğətdə Əttar çox böyük məharət nümayiş etdirmişdir. Əsərdə sözlər arasındakı cinaslar, antonim və sinonimlər, eyni zamanda qafiyələnən sözlərin işlədilməsi diqqətdən kənar qala bilməz. Yəni bir ədəbi əsərdə bu qədər incəliklərə diqqət etmək doğurdan da şairdən böyük məharət tələb edir. Məhz buna görə də Fəridəddin Əttarın adı həmişə irfan ədəbiyyatında birinci cərgədə durur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir beytdə bədii ifadə vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

Sufi sözlərinin ikinci qrupunu irfan ədəbiyyatındakı simvolik təsvirlər təşkil edir. Sufilər öz mərifət mövzularını hissiyyat və ağıla sığmayan məsələlər sayırdılar. Şəxsi, irfani və batini təcrübənin bəyanı üçün rəmz və işarə dilindən istifadə olunurdu. Bu mənada ünsürlər, təbii və hissiyyat üzvlərinin adlarından ibarət olan bu təsvirlərin hər biri arifin açıq dillə ifadə edə bilmədiyini rəmzi mənalarlardır. Farsdilli şeirdə simvollarından istifadə olunması Sənayinin yaradıcılığında geniş yayılmağa başlamışdır. Ondan əvvəlki şeirdə

belə simvolik təsvirlərin istifadəsi çox azdır. Amma bu təsvirlərin keçmiş ədəbiyyat ənənələrində kökləri vardır. Sufi ədəbiyyatında simvolik idafələrdən istifadə olunması birdən-birə yaranmamış, rəmzlər yaratmaq üçün qədim ədəbi mirasdan bəhrələnmişlər. Məsələn, badə, şərab məclisi, yar, təbiət, gözəllərlə eşqbazlığın fars və ərəb ədəbiyyatında qədim kökləri vardır. Sanki sufilər öz təcrübələrinin bəyanı üçün ədəbiyyatda hazır xammal tapmışdılar. Şeir sufi düşüncələrinin bəyanı üçün lazımı tədarükü görmüş və tezliklə sufilərin ən böyük ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Ərəb şeir ənənəsində “xəmryyə”lər cahiliyyə dövründən Abbasilər dövrünə kimi davam etmişdir. Belə şeirlərdə badə, meyxanə, saqi, günəş çıxmazdan qabaq meyxanəyə getmək, şərab məclislərində gül səpmək, məstlərə xidmət, badənin qırmızı rəngi, məstlərin qırmızı üzü, xalis şərabın saflığı, su ilə qarışmış badə və s. ərəb şeirində geniş istifadə olunurdu. Bütün bu ibarələr ərəb şeirindən sufi ədəbiyyatına keçməyə başladı.

Sufi ədəbiyyatının simvolik dilinin formalaşmasında hər bir müəllifin öz yeri vardır. Yəni müəllif qazandığı təcrübələri əsasında sufi ədəbiyyatına rəmzlər daxil edirdi.

Sufilərin çoxu sirin gizlədilməsi üçün rənz və işarə dilindən istifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bunlardan Əbu Nəsr Sərrac, Quşeyri, Hücvi və Qəzalinin adını çəkmək olar.

Əbu Nəsr Sərrac və Quşeyri öz əsərlərində xüsusi istilahları şərh etmişlər.

Sufi məktəblərində təsəvvüf dilinin rəsmi terminlərinin mənası haqqında o qədər fikir ittiqləfləri yox idi, əsas ittiqləmlər hissi təsvirlərə yönəlmişdi ki, zahirdə şəriət dilinə uyğun gəlmirdi. Badə, qədəh, saqi, zülf, məstlik və s. bu kimi sözlər çoxlu suallar yaratmaqla yanaşı sufilərin ittiqləmlərə tuş gəlməsinə səbəb oldu. Şəriət və dinə zidd olan bu sözlər artdıqca sufi simvollarının şərh və izahına zərurət yarandı. Ona görə də Muhyiddin Ərəbi (1165-1240), Yəhya Baxerəzi (1190-1261), Fəxrəddin İraqi (1213-1289), Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1288-1340) və Şəms Məğribi (1349-1408) öz əsərlərində sufi simvollarının izahı və şərhini yazmağa başladılar. Əbülməxfir Yəhya Baxerəzi

“Ouradul-əhbab və füsusul-adab”¹²⁹ (“Dostların zikrləri və ədəblərin həqiqətləri”) kitabında 25 irfani simvolu, Fəxrəddin İraqi “İstilahat”¹³⁰ risaləsində irfani şeirdə az təsadüf olunan simvolları, Əlfəta Təbrizi “Rəşfül-əlhaz fi kəşfül-əlfaz”¹³¹ (“Sözlərin kəşfində ləhzələrin sonu”) risaləsində təqribən 300 sufi simvolunu, Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni-raz”¹³² əsərində 12 sufi simvolunu, Şəms Məğribi öz “Divan”ının¹³³ 18 beytində 64 irfani simvolun izahını vermişdir. Y.E. Bertels yazır ki, “*Miratül-uşşaq*” (“*Aşiqlərin güzgüsü*”) risaləsində təqribən 550 irfani rəmzin şərhini verilmişdir.¹³⁴ Bunlardan bulud, ərqənun, əfsanə, barmaq, ah, oyun, dam, bənövşə, ata, körpü, yarpaq, bir cüt qaş, arx, qara göz, yaşıl xətt, qara xətt, dəf, diş, ev, xal, hüsn, həcc, kilsə, dörd, qəlb, əl, qızıl, zülf, zünnar, üz, gün, zeytun, yaqut, tük, nəğmə, ney, qatar, lalə, əsas, yəlda gecəsi, kuzə, şam, simurğ və s.-ni misal göstərmək olar.

Bu rəmzləri Eynulquzat Həmədəni, Sənayi Qəznəvi və Əhməd Qəzali, İbn Sina, Şəhabəddin Söhrəvərdi kimi müəlliflər yaratmış, sonra digərləri də onlardan istifadə etməyə başlamışdılar.

Eynulquzat Həmədəni nur, üz, göz, dodaq, xal, xədd, qaşdan irfani mənaları bəyan etmək üçün istifadə etmişdir.

Təəssüf nə eşidirsən. Qara xalı Məhəmmədin (r) möhürü bil ki, “la ilahə illallah” çöhrəsinə xətm və zinətdir. Gözəlin üzünün xalsız kamalı olmaz. “La ilahə illallah” camalında Məhəmmədin (r) xalı olmasa heç vaxt kamala çatmaz və özü təsəvvür olunmaz və yüz min aşiqin canı bu xala görə məşuq olmuşdur. Kişi ilə Allahın görüşündə tək bir hicab qalmışdır. Bu hicab qaldırıldıqdan sonra yalnız Allahın

۱۲۹ باخرزی، یحیی بن احمد. اوراد الاحباب و فصوص الاداب/ یحیی باخرزی؛ به کوشش ایرج افشار. – تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۳. – ۳۹۷ ص.

۱۳۰ عراقی، فخرالدین ابهرام. رساله لمعات و رساله اصطلاحات/ فخر الدین عراقی. – تهران: خانقاه نعمت اللهی، ۱۳۵۳. – ۷۶ ص.

۱۳۱ تبریزی، حسین بن الفتی. رشف الاحاظ فی کشف الالفاظ/ الفتی تبریزی. – تهران: انتشارات مولی، ۱۳۶۲، ۱۳۵ ص.

۱۳۲ شبستری، محمود. گلشن راز: باهتمام صمد موحد/ محمود شبستری. – تهران: طهوری، ۱۳۶۸. – ۱۵۶ ص.

۱۳۳ مغربی، شمس. دیوان کامل/ شمس مغربی. – تهران: زوار. – ۱۳۵۸. – ۳۲۷ ص.

134 Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература/ Е. Э. Бертельс. – Москва: Наука, –1965. – с.126-178

görüŧü görüŧünün gözəlliği olar. Və o tək bir hicab nədir? Misra: Şahidin iki zülfündən başqa yol yoxdur. Bu məqamdır. 135

Şəhabəddin Söhrəvərdi İbn Sinanın simvolik dildə yazdığı üç dastanın təsiri altında öz farsdilli sufi risalələrini yazmış və o da simvollardan geniş istifadə etmişdir. İbn Sinanın “Həyy bin Yəqzan”, “Risaleyi-teyr” və “Sələman və Əbsal” əsərləri salikin getdiyi yolu göstərir. “Həyy bin yəqzan” dastanında salik mələklə görüşdükdən sonra şərqə qayıdış yolu və onun maneələrini tanıyır və mələk təlimlərini verdikdən sonra onun ardınca gəlməyə dəvət edir. “Risaleyi-teyr” dastanında öz qəriblik və giriftarlığından xəbər tutan salik digər quşlarla birlikdə səfərə başlayır, məlikin dərğahına çatır və məlikdən istəyir ki, bəndləri onun ayağından açsın. Amma bu müvəqqəti vətən görüşüdür və onun qürbətdən daimi nicat zamanı yetişməmişdir. Birinci dastanın saliki, ikinci dastanın quşu Əbsalın ölümü ilə əbədi azadlıq qazanılır və nəfsin süluk dövrü sona çatır.

Həkim Sənayidən əvvəl rəmz və işarələrdən istifadə nəsr əsərlərində geniş işlənirdi. Amma Sənayini farsdilli şeirə ilk irfani rəmzləri gətirən şair saymaq olar. O öz şeirində dilin irfani mənaları çatdırmaqda acizliyinə işarə edərək yazır:

معانی و سخن یک با دگر هرگز نیامیزد
چنان چون آب و چون روغن یک از دیگر گران دارد

*“Mənalər və söz bir-biri ilə heç vaxt qarışmaz
Su və yağ kimi biri digərindən ağır olar*

معانی را اسامی نه اسامی را معانی نه
وگر نه گفته گفتمنی آنچه در پرده نهان دارد

*Mənalərin adları yox, adların mənaları yox
Yoxsa pərdədə gizlin olan söz deyilmişdir*

همه دردم از آن آید که حالم گفت نتوانم
مرا تنگی سخن در گفت سست و ناتوان دارد

۱۳۰ همدانی، عین القضاة، تمهیدات، تصحیح: دکتر عفیف عسیران/ -تهران: انتشارات منوچهری، -۱۳۷۰. ص. 29.

*Bütün dərdim ondan yaranır ki, halımı deyə bilmirəm
Sıxıntıdan danışdığım sözlər zəif və gücsüzdür.*

معانیهای بسیارست اندر دل مرا لیکن
نگنجد چون سخن در دل زبان و ترجمان دارم ۱۳۶د

*Mənim qəlbimdə mənalar çoxdur, lakin
Söz qəlbə sığmadığından dil və tərcüman vardır*

Sənayinin ən çox istifadə etdiyi rəmzləri beş hissədə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Şəxslər: rind, dağa, qələndər, şeyx və s.
- 2) Qəzəllərdə işlənən sözlər: Məşuq, eşq, zülf, üz, yar, dilbər və s.
- 3) Məstliklə bağlı sözlər: Mey, saqi, məst, xarabat, cam, meyxanə, meykədə və s.
- 4) İslam və digər dinlərlə bağlı olan sözlər: məscid, Kəbə, səccadə, büt, sənəm, zünnar, məbəd mənasını verən keneşt, soumee, deyr, rahib, bütخانə, təsbih, gebr (atəşpərəst), və s.
- 5) İran mifologiya elementləri: Cəmşid, Cam-e Cəm, Rüstəm, Keykavus, Rəxş, Firidun, Zöhhak və s.

Əttar Nişapuri “Muxtarnamə” və “Məntiqüt-teyr” əsərlərində çox maraqlı simvollar yaratmışdır. Onun rübailər məcmuəsi “Muxtarnamə”nin hər bir babı bir simvola həsr olunmuşdur. O bu babların hər birində bir əşyanı elə vəsf edir ki, həmin əşya bir simvola çevrilir. Pərvanə, gül, çan, məşuqun bədən üzvləri, zülf, göz, qədd, dodaq bu kitabda olan rəmzlərdir. 49-cu babda 57 rübaini gülün müxtəlif şəkillərdə təsvirinə həsr etmişdir ki, bunları oxuyandan sonra gül “tələskənlik, getmək, qeyri-sabitlik, qürur, qanlı qəlb, dirçəlişi çökməsində olan varlıq, insanın faniliyi” təsvirlərinin simvoluna çevrilir.

Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərində də quşlar salik ruhunun rəmzi mənasında işlənmişdir. Bu ənənədən istifadə olunması fars ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır.

۱۳۶ غزنوی، سنائی. دیوان اشعار: قصیده شماره ۳۵ / [Electronic resource] گنجور
URL: <https://ganjoor.net/sanacc/divans/ghaside-sanacc/sh35>

Cəlaləddin Rumi isə şeirlərinə sufi şeirində çox da geniş yayılmayan yeni hadisə və əşyalar daxil edir.

1) Musiqi alətləri - ney, dəf, zurna, çəng, tənbur, rübab

2) Şah, şəms, dəniz sözlərinin “Həzrət haqq” üçün işlədilməsi

3) Şir, ahu, ördək, üzüm və s. bu kimi özünün yaratdığı simvollar

Dissertasiyanın üçüncü fəslində araşdırılan məsələlər və müəyyən edilən nəticələr elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.137'138' 139' 140' 141' 142' 143' 144' 145' 146

Dissertasiyanın **dördüncü** fəslə “**XIII əsrin II yarısında farsdilli sufi ədəbiyyatının çiçəklənməsi. Cəlaləddin Rumi**” adlanır. Bu fəslin **ilk paraqrafında** Şəms Təbrizi “Divan”ının on beş qəzəli əsasında “**Cəlaləddin Ruminin lirikası**” araşdırılmışdır. Burada ilk olaraq ağıl və eşq haqqında araşdırma aparılmış, sonra isə Mövlananın nəzərində eşq məsələsi tədqiq olunmuşdur. Bu qəzəllərin hər bir beytinin mənasını daha yaxşı anlamaq üçün fars dilinin qrammatikası, ədəbi texnikalar və müxtəlif irfan və təsəvvüf məsələləri ilə yaxından tanış olmaq lazımdır. Təşbih izafəti, istiarə izafəti, kinayə, təlmih, iqtibas, məsəl gətirmə, iham, paradoks və digər bu kimi bədii ifadə

137 Ализаде, А.А. Аскетизм – как первый этап суфизма // – Алматы: Известия, – 2015. №3 (38), с. 164-176

138 Əlizadə A.Ə İlahi və bəşəri kəlamda zöhdün nəzəri və praktik əsası // Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, – 2016. №9, – s. 219-244

139 Əlizadə A.Ə Fəridəddin Əttarın əsərlərində həqiqi salik // “Şərqsünaslığın aktual problemləri”, – Bakı: –27-28 dekabr, –2017, s. 121-123

140 Ализаде, А.А. Понятие об аскетизме в Коране и в произведении Али ибн Абу Талиба (д.б.м.) «Нахдж-ул-балага»//Киев: Мова и культура, –2018. №1(190), –с.213-221

141 Əlizadə A.Ə. Əttar yaradıcılığında kamil insan konsepsiyası// – Bakı: Sivilizasiya, –2019. №8 (2), – s.166-173

142 Əlizadə A.Ə. Sufilikdə məqam və hal anlayışı // – Bakı: Şərq araşdırmaları, – 2019. №1, – s. 74-84

143 Əlizadə A.Ə. İrfan ədəbiyyatında kamil insan konsepsiyası (Fəridəddin Əttar yaradıcılığı əsasında)// Bakı: Əlyazmalar yanmır, –2019. №2 (9), – s. 47-55

144 Əlizadə A.Ə. “Həft peykər”də yeddi irfan məqamı//The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and Eastern-Western literary-cultural heritage, – Baku: –23-24 dekabr, –2022, p. 33-42

145 Əlizadə A.Ə. Nizami və irfan// –Bakı: Azərbaycan şərqsünaslığı, –2021. №01(20). – s. 33-39

146 Abdullah Hatifi. “Həft mənzər”/ Bakı: “Elm” –2021, – 428 s.

vasitələrini bilmədən fars dilində yazılmış şeirləri yaxşı anlamaq olmaz. Məsələn:

۱ – آمد بهار عشق، به بستان جان درآ
بنگر به شاخ و برگ به اقرار آمده. ۱۴۷

*1-Eşq baharı gəldi, can bostanına çıx
Dilə gəlmiş budaq və yarpağa bax.*

۲ – شمس تبریزی تویی، خورشید اندر ابر حرف
چون بر آمد آفتاب، محو شد گفتارها. ۱۴۸

*2-Şəms Təbrizi sənsən, söz buludunda günəş
Günəş çıxanda sözlər məhv olar.*

Bu beytlərdə ”بهار عشق“ ”eşq baharı“, ”بستان جان“, ”can bostanı“ və ”ابر حرف“ ”söz buludu“ təşbih izafətləridir.

۱ – دیده عقل مست تو، چرخه چرخ پست تو
گوش طرب به دست تو بی تو به سر نمی شود. ۱۴۹

*Ağlın gözü sənün məstin, fələyin gərdişi səndən aşağı
Sevinc qulağı sənün əlində, sənsiz başa gəlmir*

۲ – خیز، کلاه کج بنه و زهمه دامها بجه
بر رخ روح بوسه ده، زلف نشاط شانه کن. ۱۵۰

*Qalx, papağı əyri qoy və bütün tələlərdən atıl
Ruhun üzünə öpüş ver, sevinc zülfünü dara.*

”رخ روح“ ”sevinc qulağı“, ”گوش طرب“, ”ağlın gözü“, ”دیده عقل“ ”ruhun üzü“, ”زلف نشاط“ ”sevinc zülfü“ istiarə izafətləridir.

۱۴۷ مولوی، جلال الدین محمد؛ گزیده غزلیات شمس، به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی/ تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ دوازدهم؛ ۱۳۶۰. ص. ۴۸۴

148 Yenə orada, s. 45

149 Yenə orada, s. 113

150 Yenə orada, s. 362

Ariflər filosoflardan fərqli olaraq bu fikirdədirlər ki, aşıq məşuqa çatandan sonra onda fani olmalıdır. Çünki məşuqun böyük zənginliyi və izzəti vardır. Amma aşıqın varlığı ehtiyac, fəqirlik və zillətlə doludur. Mövləvi bir qəzəlində bu məsələyə işarə etmişdir:

هر که را اسرار عشق اظهار شد
رفت یاری زانکه محو یار شد.
شمع افروزان، بنه در آفتاب
بنگرش چون محو آن انوار شد؟
نیست نور شمع، هست آن نور شمع
هم نشد آثار و هم آثار شد. ۱۵۱

*“Kimə eşqin sirləri zahir oldusa,
Yar olma aradan getdi, çünki yarda əridi
Yanan şamı günəşin altına qoy
Bax, necə o nurlarda məhv oldu
Şamın nuru yoxdur, o nur şamdır
Həm nişanələri olmadı, həm nişanələri oldu”*

جوی، جویان است و پویان سوی بحر
گم شود چون غرق دریا بار شد.
تا طلب جنبان بود مطلوب نیست
مطلب آمد آن طلب بی کار شد.
پس طلب تا هست ناقص بد طلب
چون نماند آنگهی سالار شد. ۱۵۲

*“Arx axtarandır, dənizə tərəf gedəndir
Dənizin sahilində qərq olsa, itər
Tələb (istək) hərəkətə gəlsə, mətlub (istənilən) olmaz
Mətləb (arzu) gəlsə o tələb işsiz olar
Tələb nə qədər mövcuddursa naqisdir
Qalmadıqdan sonra başçı oldu”*

۱۵۱ مولوی، جلال الدین محمد؛ گزیده غزلیات شمس، به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی/ تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ دوازدهم؛ ۱۳۶۰. ص. ۱۷۲

گفت: "اکنون چون منی، ای من! در آ
نیست گنجایی دو من در یک سرا
نیست سوزن را سررشته دوتا
چون که یکتایی، در این سوزن در آ۱۰۳، ۱۰۴

Eşqin sirlərindən agah olan kəs üçün yar olma aradan qalxmışdır. Çünki aşıqlə məşuq birləşmişdir.

*“Dedi: “İndi, mənsənsə, ey mən, çıx
İki mən bir saraya sığmaz
İynənin deşiyi iki olmadığı üçün
Bir olduğuna görə bu iynədən çıx”.*

“Fihi ma fihi” sufi ədəbiyyatı kontekstində adlı **ikinci paraqrafda** bu əsərin strukturu, yazı üslubu və bədii ifadə vasitələri işlənmişdir. Cəlaləddin Ruminin əsərləri arasında özünəməxsus yer tutan bir əsər “Fihi ma fihi”dir. Bu əsər nəsrə yazılmışdır. Əsərdə qoyulan məsələlərdən məlum olur ki, sufi səciyyəli mənsur əsərdir. “Fihi ma fihi” məzmun və dolğunluq baxımından “Məsnəvi”yə çox yaxındır və “Divan”la da oxşarlıqları vardır. Ordakı mətləblər göstərir ki, bu əsər də “Məsnəvi” kimi Mövlananın ömrünün məhsuldar dövründə qələmə alınmışdır. Buna görə bu üç böyük əsəri düzgün başa düşmək üçün onları birlikdə oxuyub təhlil etmək lazımdır.

Cəlaləddin Ruminin “Fihi ma fihi” əsəri onda işlənən təmsillər baxımından çox əhəmiyyətlidir.

“Fihi ma fihi”nin təmsillərini məzmun baxımından üç əsas dəstəyə bölmək olar. Allahı tanımaq, insanı tanımaq və varlığı tanımaq. Bunların hər biri də ayrılıqda hissələrə bölünür:

Allahı tanımaq (Allahın iradəsi, Allaha bəndəlik, Peyğəmbərlər Allah və bəndə arasında vasitə kimi, vəhy, ilahi sirr, Allaha çatmağın yolları, İlahi zətin təcəllası, qərq olmaq)

۱۰۳مولانا، جلال الدین، مثنوی معنوی: [Elektron resurs] / گنجور. - تهران، بی تا۔

URL: <https://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar1/sh144>

۱۰۴ علیزاده، ایگون. غزلهای عاشقانه مولانا // سومین سمپوزیوم مثنوی معنوی مولانا پیام آور صلح و دوستی، - ارومیه: دانشگاه ارومیه، - ۱۶-۱۵ اکتبر، - ۲۰۱۴، - ص. ۵۲۵-۵۴۱

İnsanı tanımaq (Allahı axtarmaq, həqiqəti axtarmaq, ruh, daxili hallar, irfani seyr, mənə, irfan, pir və murad, övliya, eşq, elm, məsuliyyətsizlik)

Varlığı tanımaq (əşyaları tanımaq, mücərrəd aləmi tanımaq, aləmi tanımaq, dünyanın aldadıcı olması)

Sufi nəsrində hələ dərindən araşdırılmamış bir mövzu da məclislərdə danışılan əsərlərin yazılmasıdır. Məclisdə danışılan mövzular dinləyənləri daha çox cəlb etmək üçün həm sadə danışiq dilində olurdu, həm də onlarda çoxlu sayda lətifə və təmsillərdən istifadə olunurdu. Bunun özü də sufilərin təlim yollarından biri sayılırdı. Bu növ əsərlərin ümumi farsdilli sufi əsərləri ilə oxşar cəhətləri olsa da, fərqli cəhətləri də vardır. Oxşar cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Quran ayələri və hədislərin işlədilməsi
2. Fars və ərəb dilində kiçik şeirlər
3. Peyğəmbərlər və imamların həyatından hekayələr

Fərqli cəhəti isə bunlardır:

1. Məclis danışmaları əsasında yazılan əsərlərin dili sadə olurdu.
2. Onlarda daha çox təmsillərə üstünlük verilirdi.
3. Lətifələr söhbəti bir qədər də maraqlı edirdi.
4. Eyni zamanda danışılan məsələrdə dinləyəni nəzərdə aldığı üçün bir növ dialoq, sual-cavab xarakteri daşıyırdı. Bunlarda bədi suallar, təzad, təkrirə çox rast gəlmək olar.

1. Mövlananın təmsil işlətdiyi söhbətini ümumi baxımdan üç hissəyə bölə bilərik: 1. Təmsildən əvvəl dediyi fikir. 2. Fikrini əsaslandırmaq üçün danışdığı təmsil. 3. Təmsildən aldığı nəticənin ifadəsi.

2. Bəzən bir təmsilin içində başqa bir təmsil verilir. Yaxud bir təmsildə bir əşya iki və daha çoxuna bənzədilir.

3. Mövlana işlətdiyi təmsillərin əksəriyyətinin izahını özü verir ki, dinləyicilərin zehni çox da məşğul olmasın. Belə izahlar təmsilin mətninə ağırlıq yox, daha çox aydınlıq gətirməsinə səbəb olur.

4. Mövlananın işlətdiyi bir çox təmsillərdə gülüş vardır ki, bu da danışığın cazibədarlığını daha da artırır.

“Fihi ma fihi”də çoxlu sayda təmsillər, eyni zamanda lətifələr vardır. “Fihi ma fihi” kitabında 141 sayda təmsil mövcuddur ki, çoxu

müxtəsər və bir neçə cümlədə məhdudlaşmışdır. Biz təmsilləri belə qruplaşdırma bilərik: Cəmadat, nəbatat, heyvanat, insan, yer, göy, dörd ünsür, qeyri-maddi varlıqlar.

Cəmadat: çıraq (چراغ), şam (شمع), qılınc (شمشیر), yaqut (لعل), beşik (گهواره), gövhər (گوهر), un (آرد), dəyirman (آسیاب), pərdə (پرده), paltar (جامه), qələm (قلم), qəfəs (قفص), kaman (کمان), cəvahir (جواهر), bayraq (علم), qədəh (قدح), xəlbir (غریبیل), ayna (آینه), üstrlab (اسطرلاب), çadır (چادر), çarmıx (چارمیخ), üzük qaşığı (خاتم), kasa (کاسه), müşk (مشک), tuluq (مشک), saxsı (سفال), kərpic parçası, kəsək (کلوخ) və s.

Nəbatat: Ağac (درخت), ağacın budağı (شاخ درخت), yarpaq (برگ), üzüm (انگور), ağacın kökü (بیخ درخت), çubuq (چوب), dənin qabığı (پوست دانه), şəkər (شکر), buğda (گندم), meyvə (میوه) və s.

Heyvanat: Balıq (ماهی), pişik (گربه), ənqa (عنقا), ceyran (آهو), at (اسب), pərvanə (پروانه), yarasa (خفاش), şir (شیر), inək (گاو), milçək (مگس), siçan (موش), quş (مرغ), uzunqulaq (خر), dəvə (اشتر), canavar (جانور) və s.

İnsan: Müəllim (معلم), münəccim (منجم), uşaq (بچه, کودک, طفل), əmir (امیر), bağban (باغبان), dalğıc (قواص), gəmiçi (کشتیبان), darğa (شحنه), şəxs (شخص), bənnə (بنا), cərrah (جراح), ana (مادر), ev sahibi (صاحب خانه), karvan (کاروان), qoşun (سپاه), karvançı (کاروانی), vəzir (وزیر), kəndli (روستایی), kəniz (کنیزک) və s.

Yer: Bağ (باغ), hamam (حمام), dəniz (دریا), səhra (دشت), qala (قلعه), Kəbə (کعبه), dəhliz (دریا), kənd (ده), şəhər (شهر), ev (خانه), dükan (دکان) və s.

Asiman: Asiman (آسمان), günəş (آفتاب), ulduz (ستاره), günəşin şüası (شعاع آفتاب) və s.

Dörd ünsür: su (آب), od (آتش), külək (باد), gil (گل), nəsim (نسیم), nəfəs (نفس)

Qeyri maddi varlıqlar: müşk qoxusu (بوی مشک), bahar (بهار), behiştəkilər (بهشتیان), oyaqlıq (بیداری), yuxu (خواب), cəhənnəm əhli (دوزخیان), kölgə (سایه), qaralıq (سیاهی), ağıl (عقل), mələk (فرشته), namaz (نماز), nur (نور)

Fikirimizi sübuta yetirmək üçün aşağıdakı təmsilə diqqət yetirək:

“Məcnuna deyirdilər ki, Leylidən daha yaxşısını sənin üçün gətirək. O deyirdi: “Axı mən Leylinin zahirini sevmirəm və Leyli surət

deyil, Leyli mənim əlimdə bir cam kimidir. Mən o camdan şərab içirəm. Mən ondan içdiyim şərabın aşiqiyəm, amma sizin baxışınız qədəhədir və şərabdan isə agah deyilsiniz. Əgər mənim cəvahlərə bəzədilmiş qızılı qədəhim olsa və onda sirkə ya şərabdan başqa bir şey olsa, o mənim nəyimə gərəkdir. İçində şərab olan köhnə sınımış balqabaq mənim üçün o qədəhdən və yüz o cür qədəhdən daha yaxşıdır. Eşq və şövq lazımdır ki, şərabı qədəhdən tanısın. Necə ki, o ac on gün bir şey yeməmişdir və bir tox gündə beş dəfə yemişdir. Hər ikisi çörəyə baxırlar, o tox çörəyin zahirini görür və ac canın zahirini görür. Çünki bu çörək qədəh kimidir və onun ləzzəti içindəki şərab kimidir və o şərabı yalnız iştaha və şövq nəzəri ilə görmək olmaz.”¹⁵⁵

Leylinin (məsuqun) zahiri cama, batini şərabə bənzədilmişdir. Təmsil içində təmsil. Çörək qədəh kimi, ləzzəti şərab kimidir.

“**Ruminin “Məsnəvi”si sufi ədəbiyyatının zirvəsi kimi**” başlıqlı **üçüncü paraqrafda** “Məsnəvi” əsərinin strukturu haqqında geniş araşdırma aparılmış, quruluşunun Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsərindən təsirlənərək yazılması fikri sübuta yetirilmişdir. Belə ki, altı dəftərin hər birinin əsas məzmunu Əttarın əsərindən əxz olunmuşdur. Altı dəftərin mövzusu nəfs, iblis, ağıl, elm, fəqr və tövhiddir. “Məsnəvi”nin quruluşu haqqında araşdırma apararkən burada beyt, bölmə, dəftər və bütünlüklə əsərin quruluşu nəzərdə tutula bilər. Beytlərin quruluşu haqqında bir söz demək olmaz. Çünki onlarda şeirin bütün qaydalarına riayət olunmuşdur. Bölmələrə gəldikdə isə ilk baxışdan belə görünür ki, onlar nizamsız şəkildə düzülüşdür.

Əsərin quruluşunun müəyyən edilməsi üçün iki metoddan istifadə etmək olar: bölmələrin daxilində əlaqəli mövzuların qruplaşdırılması və bölmələrin qruplaşdırılması.

Bu paraqrafda 3 və 6-cı dəftərlərdəki diskurslar müəyyənləşdirmişdir. Üçüncü dəftərin araşdırılmasından belə nəticə əldə etmək olar ki, salik cüzi ağıldan keçib külli ağıla qovuşmalıdır.

1. Tamah üzündən fil balasını yeyənlərin və nəsihətçinin nəsihətinin türki qissəsi

۱۵۵ مولوی جلال الدین محمد. کتاب فیہ ما فیہ. با تصحیح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر. - تهران: امیر کبیر- ۱۳۶۲- ص. ۸۷

2. Kəndlinin şəhərini aldatması dastanı
3. Çaqqalın rəng qabına düşməsi və tovuzluq iddiası etməsi
4. Dəvənin qarşısında qatırın hekayəsi
5. Dəquqi və kərəmətlərinin dastanı
6. Davudun dövründə əziyyətsiz halal ruzi axtaranın dastanı
7. İsanın axmaqlardan dağın başına qaçması dastanı
8. Səba əhli və onların axmaqlığının dastanı
9. Tədbirin mənası və tədbirli kişinin misalı
10. Rəsul (s) buyurdu: Həqiqətən Allahın gizli övliyaları var.
11. Musadan heyvanların dilini istəyən kişinin dastanı.
12. Övladı yaşamayan qadının dastanı.
13. Cahanın sədri vəkili dastanı

Dördüncü fəsilə araşdırılan məsələlər və müəyyən edilən nəticələr elmi məqalə və tezislərdə əks olunmuşdur.¹⁵⁶¹⁵⁷

Dissertasiyanın **beşinci fəsl** “**Azərbaycanın orta əsrlərdə (X-XII əsrlər) sufi ədəbiyyatı**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. “**Əbu Abdullah Bakuyi erkən sufi ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi**” adlı **birinci paragrafda** ərəb və farsdilli mənbələr əsasında Əbu Abdullah Bakuyinin həyatı və yaradıcılığı araşdırılmışdır. Burada tədqiqatçıların arasında fikir ixtilafı yaradan bir neçə məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Onlardan biri Əbu Abdullah Bakuyi Şirazinin ata-baba yurdu, digəri Əbu Abdullah Bakuyi və Baba Kuhinin kimliyi, biri də dövrümüzə qədər Kuhi təxəllüsü ilə gəlib çatmış “Divanı”n müəllifinin müəyyənəşdirilməsi. Müasir dövr İran tədqiqatçılarının əksəriyyəti Əbu Abdullah Bakuyi ilə Baba Kuhinin ayrı-ayrı adamlar olduğu fikrini irəli sürürlər. “Divan”ın isə bunlardan heç birinə aid olmadığını deyirlər. Azərbaycan, Avropa və rus alimləri isə Əbu Abdullah Bakuyinin Baba Kuhi olduğunu və “Divan”ın da ona məxsusluğunu qəbul edirlər. Hazırkı araşdırmanın daha düzgün aparılması üçün biz demək olar ki, Əbu Abdullah Bakuyi haqqında yazılan bütün yazılara nəzər salmışıq. Müəlliflərin çoxluğu və məlumatların zənginliyini nəzərə alaraq araşdırmada iki əsas cədvəldən istifadə olunmuşdur. Onların birində müəlliflər və onların

۱۵۶ علیزاده، آیدون. غزلهای عاشقانه مولانا // سومین سمپوزیوم مثنوی معنوی مولانا پیام آور صلح و دوستی، - ارومیه: دانشگاه ارومیه، - ۱۶-۱۵ اکتبر، - ۲۰۱۴، - ص. ۵۴۱-۵۲۵

157 Əlizadə, A.Ə. Həqiqət axtarışında / A.Ə. Əlizadə. Bakı: Avropa, – 2018, – 657 s.

əsərləri, digərində isə birbaşa Əbu Abdullah Bakuyi haqqında olan əsərlərdəki məlumatları sistemli şəkildə vermişik. İlk dəfə bu araşdırmada Əbu Abdullah Bakuyi Şirazinin həyatı və əsərləri hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Baba Kuhinin həyatı və əsərləri haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır. Tədqiqatçılar arasında Əbu Abdullah Məhəmməd bin Abdullah bin Übeydullah əl-Bakuyi əş-Şirazinin Baba Kahi olması barədə fikir ixtilafı vardır. Araşdırmamızın daha dəqiq aparılması və irəli sürdüyümüz fikirlərin daha tutarlı olması üçün daha çox mənbələrə istinad etmişik və həmin mənbələrdəki məlumatları xülasə şəklinə təqdim edirik:

Baba Kuhinin adı mənbələrdə əsasən Məhəmməd və bəzilərinə Əli kimi verilir.

Bütün mənbələr künyəsini Əbu Abdullah yazır.

Baba Kahi şeyx, imam, saleh, mühəddis, sufi şeyxi, Pir Hüseynin qardaşı kimi verilmişdir.

Şəmsəddin Zəhəbi, Ömər Rza Kəhələt doğum ilini 951, Sara Aşurbəyli isə 948 yazır.

Ölüm tarixi mənbələrdə müxtəlif şəkildə qeyd olunur.

Doğum yeri qeyd olunmur.

Müəlliflər məqbərəsinin Şirazda olduğunu qeyd edirlər.

Mənbələrdə adı çəkilən əsərləri: “Kitabul-hekayat” (“Hekayələr kitabı”), “Mənamatul-məşayix” (“Şeyxlərin yuxuları”), “Əxbarul-arifin” (“Ariflərin xəbərləri”), “Bidayətul-hal-ul Hüseyn bin Mənsur əl-Həllac və nihayətuhi” (“Hüseyn bin Mənsur Həllacın halının əvvəli və sonu”), “Əxbarul-qafilin” (“Qafillərin xəbərləri”), “Divan”.

Əbu Abdullah Bakuyi Əbdülhüseyn Zərrinkubun təbrincə desək şərq dünyasında az qala Əbdürrəhman Süləmi qədər məşhur olmuşdur:

از ابن باکویه روایات و اقوال بسیار در رساله القشیریہ و تاریخ بغداد و تلبیس ابلیس و مأخذ دیگر هست کہ کثرت روایات و اطلاعات او در احوال و اقوال مشایخ نیز او را ازین حیث با ابو عبد الرحمن سلمی قابل مقایسہ می کند و شاید از اسباب عمدہ توجه وی بہ سلمی و اقامت در خانقاه او نیز همین سنجیت بوده باشد. ۱۰۸

۱۰۸ زرینکوب، عبد الحسین . جستجو در تصوف ایران/ عبد الحسین زرینکوب. - تهران: امیر کبیر، - ۱۳۷۹، ص. ۲۱۷

“İbn Bakuyə haqqında çoxlu hədislər və sözlər Risaleyi-Quşeyriyyə, Tarix-e Bağdad, Təlbis-e İblis və digər mənbələrdə var ki, şeyxlərin halları və sözlərində onun rəvayət və məlumatlarının çoxluğu baxımından Əbu Əbdürrəhman Süləmi ilə müqayisə olunur, bəlkə də onun Süləmiyə diqqətinin əsas səbəbləri və onun xanəqahında qalması da bu uyğunluq ola bilər”.

Baba Kuhi haqqında daha dolğun məlumat əldə etmək üçün onun qəzəllərində özü ilə bağlı yazdığı beytləri təhlil edib belə qənaətə gəldik:

1. Şair gah özünü Qaf dağında yuva qurmuş Simurğ və ya Ənqaya bənzədir.

چو عنقا شد نهان کوهی ز مردم بر سر کوهی
ولی آوازه سیمرغ هم از قاف می آید۱۵۹

“Kuhi Ənqa kimi insanlardan dağın başında gizləndi
Amma Simurğun səsi Qafdən da gəlir”

2. Gah düşmənlərdən xilas olmaq üçün mağaranı təhlükəsiz bir yer sayan peyğəmbərin hərəkətini təkrarlayır.

در غار سینه کوهی بنشست و دم فرو بست
چون مصطفی حجابی در غار مینمائی۱۶۰

“Dağın sinəsindəki mağarada oturdu və susdu
Mustafa kimi mağaranın ağzında örtük edirsən”

Nə bilmək olar, bəlkə Kuhi islam Peyğəmbərini görmək üçün dağdakı mağaraya çəkilməmişdir. Çünki onun qəzəllərində Peyğəmbərə olan böyük sevgini də dəfələrlə görmək olar.

3. Gah da Kəhf surəsində bütərəstlərin içərisində tək Allaha iman gətirənlərlə müqayisə edir.

ز عالم گوشه گیر ای جان بیاد آن خم ابرو
نشین در غار دل کوهی که یار غار میآید۱۶۱

۱۵۹کوهی، بابا. دیوان/بابا کوهی - شیراز: مروی. - ۱۳۵۳، - ص. ۴۶

160Yenə orada, s. 108

161Yenə orada, s. 47

*“Ey can, aləmi tərək et, o qaşın əyrisini xatırlamaqla
Kuhinin qəlbinin mağarasında otur ki, mağaranın yarı gəlir”*

Əslən Bakıdan olan Əbu Abdullah Bakuyinin həyatı və yaradıcılığının araşdırılması sufi ədəbiyyatının bəzi məsələlərinin həlli baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Burada adı Xacə Abdullah Ənsari, Əbu Səid Əbülkeyr, Əbdülkərim Quşeyri, Əbu Abdullah Xəfif, Əbdürrəhman Süləmi kimi sufi dahiləri ilə eyni cərgədə çəkilən, böyük sufi nəsr əsərləri, eyni zamanda “Divan” müəllifi olan Əbu Abdullahın kimliyi və əsərləri haqqında Avropa, Azərbaycan və rus müəllifləri ilə İran tədqiqatçılarının fikir ayrılıqları göstərilmişdir. İxtilafli məsələlərin həlli üçün ərəb, fars, rus, Azərbaycan dillərində olan mənbələr əsasında araşdırma aparıldıqdan sonra belə qənaətə gəldik ki, Əbu Abdullah Bakuyi Şirazi həmin Baba Kuhidir və “Divan” da ona məxsusdur. Sədi Şirazi və Hafiz Şirazinin böyük ehtiram bəslədiyi Baba Kuhi sırası bir adam ola bilməzdi. Çünki Baba Kuhi kimi bir şəxsin tərcümeyi-halında ancaq Əbu Abdullah Bakuyi Şirazinin parlaq siması olmalı idi ki, fars ədəbiyyatının iki böyük dühası ona ehtiram bəsləsin. Bir daha qeyd etmək isyayirik ki, farsdilli sufi ədəbiyyatında nəsr əsərlərində olan kiçik şeir parçaları məna baxımından güclü olsa da, texniki baxımdan zəifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də Baba Kuhinin dilinin zəifliyinə görə “Divan”ın ona aid edilməməsinə qəbul etmirik. Farsdilli sufi ədəbiyyatında az müəllif tapmaq olar ki, həm şeir, həm də nəsr sahəsində əsər yazsın. Onlardan ən məşhuru Fəridəddin Əttardır. Digər müəlliflər isə öz nəsr əsərlərində xırda şeir parçaları yazmaqla kifayətlənmiş və böyük “Divan” yaratmaq iqtidarında olmamışlar. Amma görürük ki, Əbu Abdullah Bakuyi həm nəsr, həm də nəzm sahəsində qələmini sınımış və fikrimizcə dövrünə görə uğur qazana bilmişdir.

“Şəhabəddin Söhrəvərdinin ədəbi irsinin sufi təfəkkür tarixində yeri” başlıqlı **ikinci paragrafda** böyük filosof Şəhabəddin Söhrəvərdinin yeddi farsdilli sufi risaləsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmin risalələr bunlardır: Əql-e sorx, Avaz-e pər-e Cebrəil, Munisul-uşşaq, Səfir-e Simorg, Luğət-i muran, Fi hələti-tufuliyə, Munisul-uşşaq

Söhrəvərdinin sufi ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılığını daha düzgün araşdırmaq üçün onun risalələri kompleks şəkildə müqayisə

olunmuşdur. Bir tərəfdən Söhrəvərdinin böyük filosof olması, digər tərəfdən əsərlərində işlətdiyi rəməz dili, eyni zamanda hər bir risalənin çox dərin bir mövzuya həsr olunduğunu nəzərə alaraq hər bir risalənin sxemini ayrı-ayrı cədvəllər şəklində təqdim etmişik ki, onların arasındakı müqayisələr dəqiq olsun. Təbii ki, əsərlərin arasında forma və məzmun baxımından fərqliliklər də vardır ki, bunlar artıq hər bir əsərin öz təhlilində qeyd olunmuşdur. Söhrəvərdi də digər sufi əsərləri yazan müəlliflər kimi öz əsərini ənənəvi qaydada yazmışdır. Əsər Allaha həmd və səna, Peyğəmbərə salamla başlayır. Əsərin yazılma səbəbi isə verilən sualda özünü biruzə verir. Bu sual-cavablarda müəllif xeyli məsələlərə aydınlıq gətirir.

Şəhabəddin Söhrəvərdinin yeddi sufi əsərinin müqayisəsi zamanı çoxlu oxşar cəhətləri gördük, onlardan yalnız ümumi xarakter daşıyanları qeyd edirik:

1. “Əql-e sorx” və “Səfir-e Simurğ” İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri əsasında yazılmışdır və insan ruhu quşa bənzədildiyi üçün “Əql-e sorx”da şahin, “Səfir-e Simurğ”da şanapipik salik olaraq təqdim edilmişdir.

2. “Əql-e sorx” və “Munisul-uşşaq” əsərlərində salikin son məqsədi “Dirilik suyudur”. Hər iki əsərdə insan bədəninin dörd ünsürdən yarandığına işarə olunmuşdur.

3. “Munisul-uşşaq” və “Səfir-e Simurğ”da məhəbbət və eşqin tərifi geniş şəkildə verilmişdir. “Munisul-uşşaq” və “Səfir-e Simurğ”da 19 quşun təsviri vardır.

4. “Avaz-e pər-e Cəbrəil” və “Səfir-e Simurğun” müştərək cəhəti hər ikisində salikinin məqsədinin Cəbrailə qovuşmasıdır.

5. “Munisul-uşşaq” və “Luğat-e muran” və “Səfir-e Simurğ”dan başqa digər dörd əsər müəllifin öz dilindən danışılır. “Əql-e sorx”, “Avaz-e pər-e Cəbrəil”, “Fi haləti-tufuliyə” və “Ruzi ba cəmət-e sufiyan” əsərlərinin dördünü də “mən” deyər nəql edir.

6. Gecəni işıqlandıran gövhər, Tuba ağacı, Qaf dağı və Simurğun Tuba ağacındakı yuvası həm “Əql-e sorx”, həm də “Fi haləti-tufuliyədə”də vardır.

7. Bütün əsərlərində Quran ayələri, hədislər, fars və ərəb dilində kiçik şeirlər vardır ki, bu da sufi nəsr əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən sayılır.

Beşinci fəslin **üçüncü paragrafı “Eynulquzat Həmədaninin “Təmhidat”ı ədəbi ənənə işığında”** adlanır. Burada əsərin quruluşu və bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmədaninin “Təmhidat” əsərini digər sufi əsərlərindən fərqləndirən başlıca cəhəti orada işlənən Quran ayələri və hədislərin yeridir. Məlumdur ki, farsdilli sufi nəsrinin əsas xüsusiyyəti ondakı Quran ayələri, hədislər, fars və ərəbcə işlənən şeirlərdir. Həmədaniyə qədər və ondan sonra yazılmış sufi əsərlərinə baxsaq, onlarda da bu üsuldan istifadənin şahidi ola bilərik. Amma həmin əsərlərdə mövzuya uyğun olan Quran ayəsi ayrıca verilmiş, sonra mövzu ilə əlaqəsi göstərilmişdir.

Həmədaninin işlətdiyi yazı üslubu isə tamamilə fərqlidir. Farsca işlənən cümlələrin daxilində Quran ayələri və hədislər elə məharətlə yerləşdirilmişdir ki, sanki danışan cümlənin yarısını ərəb, yarısını fars dilində işlədir və cümlədəki fikrə heç bir xələl dəymir. Mətnə işlənmiş Quran ayələrinə baxdıqda görürük ki, onlar aydın şəkildə tərcümə olunmamış, müəllif onları bir növ sadə dillə izah etməyə çalışmışdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Həmədaninin bu əsərində Quran ayələrinin işlənməsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o sanki Quranın Quranla təfsiri metoduna əl atmışdır. Yəni öz fikrinin düzgünlüyünü çatdırmaq üçün bir Quran ayəsindən misal çəkir, sonra həmin ayənin sübutu üçün digər ayələrə müraciət edir. Araşdırmamız nəticəsində məlum olmuşdur ki, Eynulquzat Həmədani təqribən 500 sayda Quran ayəsindən istifadə etmişdir. Əsərdə Quran ayələrinin belə çoxluğunu nə ilə izah etmək olar? Yalnız öz sözlərinin mənbəsinin Quran olduğunu göstərmək üçün mü, yaxud sözlərinin Qurana əsaslandığı baxımından düzgünlüyünü sübuta yetirmək xatirinə? Bir çox müəlliflər dinləyicisinin ərəb dilini bildiyi üçün ayələri tərcümə etmədiyini deyirlər. Amma biz məhz fars dilindəki ərəbcə ayə və ya hədisin işlənməsinin əsərə xüsusi özəllik gətirdiyini düşünürük.

“Təmhidat” əsərində ərəbdilli cümlələri işlənmə yerinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilərik:

1. Mətnə uyğunlaşdırılan ayə və hədislər.
2. Ərəb dilində verilən dualar.
3. Ərəbcə sual-cavablar.
4. Tərcümə olunan ayə və hədislər.
5. Ayə ilə təfsir olunan Quran ayələri

6. Ərəb dilində verilən suala farsca cavablar
7. Fars dilində verilən suala ərəb dilində cavablar
8. Ayə və ya hədisə əməl olunmasının nəticəsi.
9. Sualın cavabının ayə və ya hədislə verilməsi.
10. Cümlədə ayənin tərcüməsini vermədiyi halda davamında işlənən digər ərəb cümləsinin tərcüməsinin təqdimi.

Eynulquzat Həmədani” Təmhidat” əsərində çoxlu təşbih, istiarə, məcaz, rənz və təlmih kimi bədii təsvir vasitələrindən istifadə etmişdir. “Təmhidat”da işlənmiş təşbihlərin əsas hissəsi izafət birləşməsi şəklində təqdim olunur. Bu təşbihlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

آتش عشق او را چنان گرداند که همه جهان آتش بیند... آتش عشق پروانه را قوت

میدهد ۱۶۲

“*Eşq atəşi onu elə edər ki, bütün dünyanı atəş görər*”. *Eşq atəşi pərvanəyə qüvvət verir*”.

Özü də maraqlı budur ki, müəllif atəş sözünü həm məcazi, həm də öz həqiqi mənasında işlətmişdir.

آتش شمع که معشوق باشد باوی بسوختن در آید تا همه شمع ۱۶۳

“*Məşuq olan şamın atəşi ilə bütün şamlar yanmağa başlayar*”.

اما خواص خواص را حجابهای نور صفتهای خدا باشد؛ ۱۶۴

“*Amma xüsusiylərin xüsusiyləri üçün nur hicabları Allahın sifətləri olar*”.

تفضیلی که دارند نه از جهت زر و سیم دارند بلکه از جهت معنی دارند که گوهر

حقیقت ایشان در قیمت خود نیاید ۱۶۵.

“*Qızıl və gümüşə görə üstünlükləri yoxdur, mənaya görə vardır ki, onların həqiqət gövhəri öz qiymətində olmaz.*”

هرگز دیده‌ای که دهد جان تو یک لحظه از حضرت ربوبیت، خالی بوده باشد ۱۶۶

“*Heç görmüsən ki, sənin can şanapipiyin bir anlıq Rəbbin hüzurundan kənar qalsın*”.

۱۶۲ همدانی، عین القضاة. تمهیدات، تصحیح: دکتر عقیف عسیران/ عین القضاة همدانی. -تهران: انتشارات منوچهری، -۱۳۷۰. -ص. ۹۹

163 Yenə orada, s. 100

164 Yenə orada, s. 102

165 Yenə orada, s. 41

166 Yenə orada, s. 49

Müəllifin işlətdiyi təşbih izafətlərinin digər maraqlı xüsusiyyəti bir tərkibə bir neçə sözü daxil etməsidir.

باد رحمت عشق لایزالی دل را در ولایت‌های خود میگرداند تا جایی ساکن شود و

سکون یابد ۱۶۷

“*Əbadi eşq küləyi ürəyi öz vilayətlərində gəzdirir ki, bir yerdə sakitlik tapsın*”.

Gördüyümüz kimi burada “rəhmət küləyi əbədi eşq kimidir” fikrini təşbih izafətində işlətməmişdir. Burada “eşq küləyi” də deyə bilərdi, amma həm külək, həm də eşqin özünü digər bir birləşməyə daxil etməklə maraqlı poetik fiqur yaratmışdır.

xود که او را استعداد آن نبود که بدام جمال عشق از ل افتد که آنگاه بتابشی از آن

هلاک شدی بفرمودند تا عشقی لیلی را یک چندی از نهاد مجنون مرکبی ساختند. ۱۶۸

“*Özündə əzəli eşqin camal tələsinə düşmək istedadı olmadığına görə onun bir parıltısı ilə həlak olanda buyurdular ki, bir müddətlik Leylinin eşqi üçün Məcnunun cismindən minik düzəltsinlər*”.

هر که بر صراط شرع، مستقیم آمد، بر صراط مستقیم حقیقت، راست آمد. ۱۶۹

“*Kim ki, şəriət yoluna düz gəldi, həqiqətin doğru yolu ilə düz gəldi*”.

“Təmhidat” əsərində tərkibi təşbihlərin böyük hissəsini ayə və hədislərin təşbihin bir tərəfi kimi işlədilməsi təşkil edir ki, bu da nəinki Eynulqzat Həmədaninin yaradıcılığında, eyni zamanda farsdilli sufi nəsrində görünməmiş bir şairlik, yazıçılıq bacarığıdır.

کفر و ایمان هر ساعت رونده را شرط و لازم باشد، چنانکه سالک خبری دارد و

هنوز خود را چیزی باشد، از دست راه زن «وَأَضِلَّانَّهُمْ» خلاص نیابد. ۱۷۰

“*Küfr və iman hər saat salikin şərti və lazımı olmalıdır, belə ki, salikin xəbəri olsa və hələ özünü nəsə saysa, “açıq-aşkar ziyana uğramışdır” (Nisa, 4/119) yolkəsəninin əlindən xilas olmaz*”.

خلق از معرفت گنج «گَنْتْ كَنْزاً مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ» نصیبی دهند و هم

صحبتان را ۱۷۱.

۱۶۷ همدانی، عین القضاة. تمهیدات، تصحیح: دکتر عقیف عسیران/ عین القضاة همدانی. - تهران: انتشارات منوچهری، - ۱۳۷۰. - ص. ۵۴

168 Yenə orada, s. 105

169 Yenə orada, s. 289

170 Yenə orada, s. 49

171 Yenə orada, s. 90

“Xalq “Gizlin xəzinə idim, tanınmağımı istədim” xəzinəsinin mərifətindən həmsöhbətlərə bir pay verir.”

Əsərdə işlənmiş digər bədii ifadə vasitələri də əsərdən verilmiş nümunələr əsasında tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın beşinci fəslinin nəticələri müxtəlif elmi məqalələrdə və tezislərdə təqdim olunmuşdur. 172' 173' 174' 175' 176' 177' 178' 179

Dissertasiyanın sonunda tədqiqat prosesində gəlinmiş qənaətlər **“Nəticə”** bölümündə əksini tapmışdır. Araşdırmadan aydın oldu ki, farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranması və formalaşması mövzusu çox geniş və zəngin ədəbiyyatı əhatə edir. Dissertasiyadan çıxarılan nəticələri belə qruplaşdırma bilirik:

1. İrfan və təsəvvüf elə bir mövzudur ki, onu məhdud çərçivəyə sığışdırmaq olmaz. İnsan yarandığı gündən özünü, dünyanı, Allahu tanımağa çalışır.

2. İslam Peyğəmbərinin varlığı və ona nazil olan müqəddəs kitab bəşəriyyətin düşüncəsində böyük bir dəyişiklik yaratdı.

3. Quranın təfsiri, Peyğəmbər və digər müqəddəslərdən nəql olunan hədislər təsəvvüf ədəbiyyatının yaranmasına böyük təkan verdi.

172 Əlizadə, A.Ə. Əbu Əli Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri//Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural and Socio-Political Dialogue, – Bakı: –14-15 dekabr, –2022, s. 220

173 Əlizadə, A.Ə. İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri və “Eyniyyə” qəsidəsi// – Bakı: Hikmət, –2022, №21-22, – s. 124-136

174 Alizade, A.A. The rosery of Azery poetry / A. A. Alizade. London: Nikaan House, – 2022, –124 p.

175 Əlizadə, A.Ə. İbn Sinanın “Eyniyyə” qəsidəsinin tərcüməsi və şərhli // Şərqşünaslıq: Yeni istiqamətlər, – Bakı: 15-16 noyabr 2022, –2023, – s. 67-71

176 Əlizadə, A.Ə. Şəhabəddin Söhrəvərdinin “Luğət-e muran” əsərinin təhlili// – Bakı: Şərq araşdırmaları, –2023. №1, –s. 33-45

177 Əlizadə, A.Ə. “Eynül-Quzat Həmədaninin “Təmhidat”ında Quran ayələri və hədislərin işlənmə üsulu//Əlyazma kitabı Azərbaycan -Türkiyə elmi-mədəni əlaqələr kontekstində beynəlxalq elmi nəzəri konfrans, – Bakı: – 24 oktyabr, –2023, – s. 411-414

178 Əlizadə, A.Ə. Baba Kuhinin kimliyi və əsərləri // Qədim və müasir Şərq: Mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər, – Bakı: – 2023, – s. 161

179 Əlizadə, A.Ə. Şəhabəddin Söhrəvərdinin ədəbi irsinin sufi təfəkkür tarixində yeri// – Türkiyə: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, –2023. №10 (2), – s.557-594

4. Təsəvvüfə həsr olunan ərəbdilli mənbələr farsdilli sufi nəsrinin yaranmasına geniş zəmin yaratdı.

5. Farsdilli sufi nəsrində Əbülhəsən Hücvi, Məhəmməd bin Münəvvər, Nəcməddin Razi, Fəridəddin Əttar, Xacə Abdullah Ənsarinin böyük xidmətləri olmuşdur.

6. Sufiliyin ilkin mərhələsi zahidlik olmuşdur. Ona görə də ilk sufi əsərlərində zahidliklə bağlı çoxlu məsələlər diqqəti cəlb edir.

7. Farsdilli sufi ədəbiyyatında məqam, hal, salik, mürid, mürşid və kamil insan konsepsiyaları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

8. Ərəb dilinin təsiri ilə farsdilli sufi ədəbiyyatının öz terminologiyası formalaşmağa başlamışdı.

9. Sufi əsərlərində rəmz dilindən istifadə olunurdu.

10. İbn Sinadan başlayaraq sufi nəsrinin simvolik dili inkişaf etməyə başlamış və Şəhabəddin Söhrəvərdinin farsdilli risalələrində pik səviyyəsinə çatmışdır.

11. Farsdilli sufi ədəbiyyatında Məhəmməd (s), Əli (ə) və digər müqəddəslərə həsr olunan mövzular üstünlük təşkil edir.

12. Sufi ədəbiyyatı elə dinamik şəkildə inkişaf edirdi ki, tək cə Şərqdə yox, həm də Qərbdə onun təsirləri hiss olunacaq dərəcədə duyulurdu.

13. Erkən farsdilli sufi poeziyasının inkişaf istiqamətləri rübai və dübeyti janrında olmuşdur. Onların dili adi xalq dilinə yaxın olduğu üçün hamı tərəfindən başa düşülmüş və onlarda sufilik təbliğ olunurdu.

14. Farsdilli sufi ədəbiyyatından əvvəl Nasir Xosrov dünya, insan, insanın yaranışı, ağıl, eşq və s. mövzuları öz əsərlərində izah etməyə çalışmışdır.

15. Farsdilli sufi poeziyasının banisi Sənayi Qəznəvi sayıla bilər. Çünki onun əsərlərində bütün sufi konsepsiyaları sistemli şəkildə olmasa da, geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

16. Fəridəddin Əttar öz “İlahinamə”, “Müsibətnamə” məsnəviləri ilə ədəbiyyata yeni nəfəs bəxş etdi.

17. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında çox böyük rola malik olmuşdur.

18. Cəlaləddin Ruminin əsərləri, xüsusilə “Məsnəvi”si sufi ədəbiyyatını öz inkişafının zirvəsinə çatdırdı.

19.Farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında azərbaycanlı mütəfəkkirlərin o cümlədən, Baba Kuhi, Şəhabəddin Söhrəvərdi və Eynulqizat Həmədaninin böyük rolu olmuşdur.

20.Şəhabəddin Söhrəvərdinin farsdilli sufi risalələri təmsildən və simvolik dildən istifadə baxımından misilsizdir.

21.Eynulqizat Həmədaninin “Təmhidat” əsəri sufi nəsrinin bütün xüsusiyyətlərini ən gözəl şəkildə özündə ehtiva etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. رشيد الدين ميبدى و تفسير كشف الاسرار // چكيده مقالات هفتمين مجمع بين المللى استادان زبان و ادبيات فارسى. - تهران: - ۲۸- ۲۹ دى ماه ۱۳۷۹، - ص. ۱۹۸
2. Aqioqrafik əsərlərin tipoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: İran filologiyası məsələləri, – 2011, №2, – s. 207-234
3. Rəşidəddin Meybodi və onun “Kəşfül-əsrar” əsəri // Müasir Şərqişünaslığın aktual problemləri, – Bakı: 1-2 iyun 2011, – 2011, – s. 160
4. Fəridəddin Əttarın “Təzkiyətül-övliya” əsərində bədii ifadə vasitələri // Yaxın və Orta Şərq: Dünən, Bu gün, Sabah, – Bakı: 24-25 oktyabr 2007 – 2011, – s. 500-506
5. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət: [2 cildə] / A.Ə. Əlizadə. – Bakı: Nurlar, – 2012. – 2280 s.
6. “Təzkiyətül-övliya” əsərinin türk ədəbiyyatına təsiri // Uluslararası Seyyid Yahya Şirvani və Halvetilik Sempozyumu, – Eskişehir; Bakü: - 21-23 kasım 2013; 25-27 kasım 2013, – 2013, – s. 519-533
7. Fəridəddin Əttarın “Təzkiyətül-övliya” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının mənbəyi kimi / A.Ə. Əlizadə. Bakı: MA Kompani, – 2013. –229 s.
8. “Təzkiyətül-övliya” və Əlişir Nəvainin “Nəşaimül-məhəbbət” əsəri // Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 18-19 aprel 2014, – 2014, s. 218

9. ابو سعيد ابو الخير در كتب معتبر عرفانی // نخستین کنگره ملی بزرگداشت عارف نامی ابو سعید ابو الخير مهنه، – تربت حیدریه: دانشگاه تربت حیدریه، – اردیبهشت ماه ۱۳۹۳، ۱۳۹۳، – ص. ۶
10. Sinan Paşanın “Təzkirətül-övliya” əsəri // VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu, – Konya: – 15-17 may, – 2014, – s. 323-327
11. طبقات الصوفیه // دومین همایش بین المللی ادبیات تطبیقی فارسی و عربی، – مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، – مهر ماه ۱۳۹۳، ۱۳۹۳، – ص. ۴۹۱-۵۰۳
12. Əbu Nəsr Sərrac və “əl-Lümə fit-təsəvvüf” əsəri // Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 10-11 oktyabr, – 2014, – s. 586-588
13. غزلهای عاشقانه مولانا // سومین سمپوزیوم مثنوی معنوی مولانا پیام آور صلح و دوستی، – ارومیه: دانشگاه ارومیه، – ۱۶-۱۵ اکتبر، – ۲۰۱۴، – ص. ۵۲۵-۵۴۱
14. Xacə Abdullah Ənsari yaradıcılığında “Kəşfül-əsrar” əsəri // Çağımızdan görünən orta əsrlər, – Bakı: – 2014, – s. 481-485
15. X-XIII əsrlərdə sufi əsərlərinin əsas inkişaf istiqamətləri // Bakı: Sivilizasiya, – 2014. № 9, – s. 27-34
16. Əbu Nəsr Sərracın “əl-Lümə fit-təsəvvüf əsərində şeirlər” // Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: – 2014, – s. 234-236
17. “Təzkirətül-övliya” əsərində “Füzeyl Ayazın zikri” // Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, – 2014, №8, – s. 120-131
18. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsəri // – Bakı: Sivilizasiya, – 2015, №6, – s. 34-42
19. Malik Dinarın zikri // – Bakı: İran filologiyası məsələləri, – 2015. №3, – s.176-183
20. Духовные ступени тасаввуфа в творчестве Санаи и Аттара // – Душанбе: – Вестник Таджикского национального университета, – 2015. №3 (50), – с.242-251
21. Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsərində şairlər (Fəxrəddin Qurqani, Rabiə bint Kəəb və Məhsəti Gəncəvi) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015, №7, – s.326-332

22. Comparison of mind and love in the work “Hadigatul-hagiga” by Sanayi//– Yekaterinburg: Russian Linguistic Bulletin, – 2015, №4 (4), – p. 52-56

23. Əbdürrəhman Süləminin “Həqayıqüt-təfsir” əsəri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri, – Bakı: – 22-24 may, – 2015, – s. 21-23

24. عناصر نمایشی در کشف الاسرار میبیدی // اولین همایش ملی پژوهش عناصر نمایشی در ادبیات فارسی. – بوشهر: – ۳-۴ اسفند، – ۱۳۹۲، ص. ۷۷

25. تأثیر تذکره الاولیاء در نساء المحبه // همایش بین المللی اندیشه ها، آثار و خدمات امیر علی شیر نوایی، – مشهد: بهمن ماه ۱۳۹۳، – ۱۳۹۳، ص. ۱۹۳

26. Суфизм в арабском халифате. // – Душанбе: Вестник Таджикского национального университета, –2015, №3/4 (170) – с.172-177

27. Аскетизм – как первый этап суфизма // – Алматы: Известия, – 2015. №3 (38), с. 164-176

28. İlahi və bəşəri kəlamda zöhdün nəzəri və praktik əsası // Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, – 2016. №9, – s. 219-244

29. فرهنگ اسلامی و عرفان // لاهور: آناھیتا، – ۲۰۱۶. – شماره اول، – ص. ۸-۳۰

30. Fəridəddin Əttar Məhsətidən yazır // Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı, – 2016. №1(14), – s. 68-70

31. ویژگی های ادبی آثار عرفانی // لاهور: آناھیتا، – ۲۰۱۶، شماره ۳، – ص. ۸-۱۸

32. Ferideddin Attarın “İlahiname” adlı eserinin şəkil və içerik özellikləri –Türkiye: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, –2016, 3 (10), – s. 130-152

33. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərində quşların vəsfi // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №4, – s. 249-258

34. Fəridəddin Əttarın əsərlərində həqiqi salik // “Şərqşünaslığın aktual problemləri”, – Bakı: –27-28 dekabr, –2017, s. 121-123

35. Хасə Abdullah Ənsarinin “Təbəqatus-sufiyyə” əsəri farsdilli sufi nəsrinin mənbəyi kimi // İslam həmrəyliyi -2017: Reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi-metodik konfrans, – Bakı: –25-26 aprel, – 2017, – s. 170-171

36. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərində “Şeyx Sənan” dastanı // – Bakı: Filologiya məsələləri. №7, – s. 332-338

37. Fəridəddin Əttarın “Müsibətnamə” əsərinin “İlahinamə” və “Məntiqüt-teyr”lə müqayisəsi// – Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, – 2017. №10, – s. 267-293

38. Xacə Abdullah Ənsarinin “Mənazilüs-sayirin” əsərinin quruluşu və qısa məzmunu // Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2018. №1(6), – s. 176-187

39. Poetical epics about Bahram Gur //International conferance:Commemoration of Ferdowsi Toosi, –Lahur: 13-15 mart, –2017, – s. 1

40. İbrahim ibn Ədhəm (rəhmətullah əleyhin) zikri// – Bakı: İran filologiyası məsələləri, –2018. №4, – s. 159-178

41. Понятие об аскетизме в Коране и в произведении Али ибн Абу Талиба (д.б.м.) «Нахдж-ул-балага»//Киев: Мова и культура, –2018. №1(190), –с.213-221

42. The theme of Qur’an in the work “Hadigatul-hagiga” by Sanayi Ghaznavi//The role of Mysticism in Establishing Harmony and Peaceful Coexistence, – Lahore: –21-23 fevral, –2018, p. 7

43. Xacə Abdullah Ənsarinin “Səd meydan” və “Mənazilüs-sairin” əsərlərinin müqayisə və təhlili// – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. №3 (107), – s. 315-319

44. Həqiqət axtarışında / A.Ə. Əlizadə. Bakı: Avropa, – 2018, – 657 s.

45. İrfani eşq dastanı Şeyx Sənan// –Bakı: Sivilizasiya, – 2019. №8 (1), – s. 90-99

46. Əttar yaradıcılığında kamil insan konsepsiyası// – Bakı: Sivilizasiya, –2019. №8 (2), – s.166-173

47. Sufilikdə məqam və hal anlayışı // – Bakı: Şərq araşdırmaları, –2019. №1, – s. 74-84

48. Fəridəddin Əttarın “Muxtarnamə” əsərinin ideya-tematik əsasları// Bakı: Şərq filologiyası məsələləri, –2019. №9, – s. 213-229

49. İrfan ədəbiyyatında kamil insan konsepsiyası (Fəridəddin Əttar yaradıcılığı əsasında)// Bakı: Əlyazmalar yanmır, –2019. №2 (9), – s. 47-55

50. Quran və Sənayi Qəznəvinin “Hədiqətül-həqiqə” əsəri//Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: –18-19 dekabr, –2019, – s. 149-151

51. Riaz, Farzana “The persian Quran” – “Hadigatul-hagiga” by Sanayi Ghaznavi/ A. Alizade, Z. Faleeha// Global Social Sciences Review, – Pakistan: –2019. 4 №1. – p. 380-386
52. Nizami və irfan// “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatları: ədəbi təsirin hüdudları” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: –8 oktyabr, –2021, – s. 47-48
53. “Həft peykər”də yeddi irfan məqamı//The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and Eastern-Western literary-cultural heritage, – Bakı: –23-24 dekabr, –2022, p. 33-42
54. The importance of Farid ad-din Attar’s work of “Ilahiname”//First international conference “Iranian studies in the world” – Gilan: –20-21 oktyabr, –2021, p. 1-19
55. Nizami və irfan// –Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı, –2021. №01(20). – s. 33-39
56. Hatifi, Abdullah. “Həft mənəzər”/ Abdullah Hatifi. Bakı: “Elm”, –2021. – 428 s.
57. Sənayinin “Hədiqətül-həqiqə” əsərində ağıl və eşqin qarşılaşdırılması//–Bakı: Hikmət, –2022. №20, – s. 128-145
58. Əbu Əli Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri//Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural and Socio-Political Dialogue, – Bakı: –14-15 dekabr, –2022, s. 220
59. İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri və “Eyniyyə” qəsidəsi// – Bakı: Hikmət, –2022, №21-22, – s. 124-136
60. The rosery of Azery poetry / A. A. Alizade. London: Nikaan House, – 2022, –124 p.
61. İbn Sinanın “Eyniyyə” qəsidəsinin tərcüməsi və şərhii // Şərqşünaslıq: Yeni istiqamətlər, – Bakı: 15-16 noyabr 2022, –2023, – s. 67-71
62. Şəhabəddin Söhrəvərdinin “Luğət-e muran” əsərinin təhlili// – Bakı: Şərq araşdırmaları, –2023. №1, –s. 33-45
63. Zoroastrianism and Gnosis// – Kazakhstan, – 2023. №1, – p. 31-49
64. “Eynül-Quzat Həmədaninin “Təmhidat”ında Quran ayələri və hədislərin işlənmə üsulu//Əlyazma kitabı Azərbaycan -Türkiyə elmi-mədəni əlaqələr kontekstində beynəlxalq elmi nəzəri konfrans, – Bakı: – 24 oktyabr, –2023, – s. 411-414

65. Baba Kuhinin kimliyi və əsərləri // Qədim və müasir Şərqi Mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər, – Bakı: – 2023, – s. 161
66. Şəhabəddin Söhrəvərdinin ədəbi irsinin sufi təfəkkür tarixində yeri// – Türkiyə: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, –2023. №10 (2), – s.557-594
67. Gnosis in Zoroastrianism // 1st International conference on humanity and social sciences, – Beyşehir: –27-29 oktyabr 2023, – 2023, – p. 438
68. The Character of Ali in the Poems of Nasir-i Khusraw and Sana'i Ghaznavi// Turkiye: Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, – 2023. №106, – s. 81-108
69. Şəhabəddin Söhrəvərdinin “Fi həqiqətül-eşq ya Munisul-uşşaq” əsərinin tərcüməsi və şərh. – Türkiyə: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2024, №11(2), –s. 1044-1067
70. Füzulinin farsca “Divan”ında “Dirilik suyu” // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslük İnstitutu. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinə həsr olunmuş “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 2024, – s. 69-70

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 sentyabr 2024-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 iyun 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.06.2024
Kağızın formatı: A5
Həcm: 85983
Tiraj:100